कर्नाटक सरकार

सार्वजनिक शिक्षण खाते

अध्ययन पुनर्प्राप्ती (कलिका चेतरिके)

2022-23

विद्यार्थी कृतीपुस्तक

समाज विज्ञान

८

इयत्ता - ८ वी

समग्र शिक्षण कर्नाटक, बेंगळूरु

आणि

राज्य शिक्षण संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था, बेंगळूरु

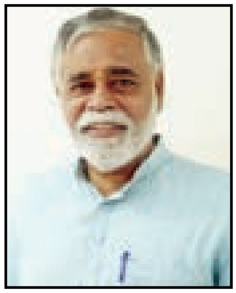

ಸಂದೇಶ

ಆತ್ಮೀಯರೇ,

ಮಕ್ಕಳ ಶಿಕ್ಷಣವೇ ಭಾರತದ ಭವಿಷ್ಯ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರವು ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ 2020ನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ 2020ರ ಶಿಫಾರಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ತರಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ವಿನ್ಯಾಸ, ಕಲಿಸುವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಾವೀನ್ಯತೆ, ತರಗತಿ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಮರುವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾ ಸಮೃದ್ಧ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲು ಹಲವು ಕಾರ್ಯತಂತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈಗಾಗಲೇ ನಿಪುಣ್ ಭಾರತ್ ಮಿಷನ್, ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ ಮತ್ತು ಸಂಖ್ಯಾ ಜ್ಞಾನ ಕೌಶಲಗಳನ್ನು ಖಾತ್ರಿಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ರಾಜ್ಯ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತಗೊಂಡಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಕೋವಿಡ್–19 ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗದಿಂದಾಗಿ ಮಕ್ಕಳು ಔಪಚಾರಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಅಡೆತಡೆಗಳಾಗಿ, ಎರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾನಷ್ಟವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಔಪಚಾರಿಕ ಹಾಗೂ ಅನೌಪಚಾರಿಕ ಕಾರ್ಯತಂತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಕಲಿಕೆಯ ನಿರಂತರತೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಸಹ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮಟ್ಟದ ಕಲಿಕೆ ಆಗದಿರುವುದನ್ನು ಹಲವು ಅಧ್ಯಯನಗಳು ತಿಳಿಸಿವೆ. ಈ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತರಾಗಬೇಕಿದೆ. ಸದರಿ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ 'ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ' ಎಂಬ ವಿನೂತನ ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು 2022–23ನೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಎಲ್ಲಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ತರಗತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಯಲೇಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಪ್ರಸಕ್ತ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಕಲಿಯಲೇಬೇಕಾದ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರ ಕೈಪಿಡಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಮಗುವಿನ ಮುಗ್ಧ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಸಂತೋಷವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವಂತೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುವುದರಿಂದ ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟವನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸಬಹುದು ಎಂಬ ಆಶಯ ನನ್ನದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆ, ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರ ಕೈಪಿಡಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಶಿಕ್ಷಕರು ಕೈಪಿಡಿಯಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಮಾರ್ಗಸೂಚಿಯನ್ವಯ ಈ ವಿನೂತನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅದರ ಅಂತಸ್ಸತ್ವದಿಂದ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಿ, ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕೆಯ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತೀರಿ ಎಂದು ಹಾರೈಸುತ್ತೇನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲಾಖೆಯ ಸರ್ವರೂ, ಪೋಷಕವರ್ಗ ಮತ್ತು ಭಾಗೀದಾರರೆಲ್ಲರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಕೈ ಜೋಡಿಸಿ ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಗೊಳಿಸುತ್ತೀರೆಂದು ಆಶಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಶುಭವಾಗಲಿ............

ಶ್ರೀ ಬಿ.ಸಿ.ನಾಗೇಶ್
ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಶಿಕ್ಷಣ
ಹಾಗೂ ಸಕಾಲ ಸಚಿವರು

ಮುನ್ನುಡಿ

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ–2020ರ ಆಶಯದಂತೆ ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕೆ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ನಮ್ಮೆಲ್ಲರ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಆದರೆ ಕೋವಿಡ್–19 ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ವಿಪತ್ತಿನಿಂದ ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಯವಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ನಿರಂತರತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಳೆದೆರಡು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಕಷ್ಟು ಕಲಿಕಾ ಅಂತರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂತರವನ್ನು ನೀಗಿಸಲು 2022–23ನೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ ಎಂಬ ವಿನೂತನ ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಈ ಉಪಕ್ರಮದ ಮೂಲಕ ಎಲ್ಲಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ, ಸಂಖ್ಯಾ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಒತ್ತು ನೀಡಲಾಗುವುದು ಹಾಗೂ ಮಗು ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ತರಗತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿ ಗಳಿಸಲೇಬೇಕಿದ್ದ **ಕಲಿಕಾ ಫಲಗಳು** ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಕ್ತ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಕಲಿಯಲೇಬೇಕಾದ **"ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಕಲಿಕಾ ಫಲ"** ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಚಟುವಟಿಕೆ ರೂಪಿಸಿ, ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರ ಕೈಪಿಡಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ **'ನಿಪುಣ್ ಭಾರತ್', 'ವಿದ್ಯಾಪ್ರವೇಶ್'ನಂತಹ ಉಪಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅಂತರ್ಗತಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.** ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಶಿಶುಕೇಂದ್ರಿತ, ಕಲಿಕಾ ಹಾಗೂ ಶಿಕ್ಷಕ ಸ್ನೇಹಿಯಾಗಿವೆ. ಚಟುವಟಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ, ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಅಗತ್ಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡುವ 'ಶಿಕ್ಷಕರ ಕೈಪಿಡಿ'ಯನ್ನೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರ ಸರಿದೂಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ತಾವೆಲ್ಲರೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತೀರೆಂಬ ಆಶಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತೇನೆ. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ DSERT ಹಾಗೂ SSK ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಅಭಿನಂದನೆಗಳು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಅಜೀಂ ಪ್ರೇಮ್ ಜೀ ಫೌಂಡೇಶನ್ ಸಂಸ್ಥೆಗೂ ಇಲಾಖೆಯ ಪರವಾಗಿ ಅಭಿನಂದನೆಗಳು.

ಡಾ. ಎಸ್.ಸೆಲ್ವಕುಮಾರ್ ಭಾ.ಆ.ಸೇ.
ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳು
ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ

ಆಶಯ ನುಡಿ

ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀ ನಿತ್ಯವೂ ಕಲಿಕಾ ನಿರಂತರತೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಆದರೆ ಕೋವಿಡ್–19 ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕದಿಂದಾಗಿ ಜಾಗತಿಕವಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ನಿರಂತರತೆಗೆ ವ್ಯತ್ಯಯ ಉಂಟಾಗಿ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟವಾಗಿರುವುದು ವೇದ್ಯ. ಇದನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸುವುದು ನಮ್ಮ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋವಿಡ್–19 ನಿಂದಾಗಿ ಶಾಲೆಗಳು ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ವಿದ್ಯಾಗಮ, ಸಂವೇದ, ವಿಶೇಷ ಸೇತುಬಂಧ ಮುಂತಾದ ಪರ್ಯಾಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರೂ ಮುಖಾಮುಖಿ ತರಗತಿ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಇವೆಲ್ಲಾ ಸಮಾಂತರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸ್ತುತ **ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ** ಉಪಕ್ರಮವು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಶಿಶು ಕೇಂದ್ರಿತ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ನೀಡುತ್ತಿರುವ ವಿನೂತನ ಪ್ರಯತ್ನ. ಸರಿಸುಮಾರು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಡೆಯದೇ, ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿರುವ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರವನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿಯೇ ರೂಪಿಸಿದ ಉಪಕ್ರಮ. ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ವರ್ಷದವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯದಾದ್ಯಂತ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಿ ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟವನ್ನು ತಾವೆಲ್ಲರೂ ತುಂಬಿಕೊಡುತ್ತೀರಿ ಎಂದು ಆಶಿಸುತ್ತೇನೆ. ಉಪಕ್ರಮದ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗೀದಾರರು ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಿರೆಂದು ನಂಬಿದ್ದೇನೆ.

ಡಾ. ವಿಶಾಲ್ ಆರ್. ಭಾ.ಆ.ಸೇ.
ಆಯುಕ್ತರು
ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ

ಆರಂಭಿಕ ನುಡಿ

ಆತ್ಮೀಯರೇ,

ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೋವಿಡ್-19ರ ಕಾರಣದಿಂದ ಔಪಚಾರಿಕ ತರಗತಿಗಳು ನಿರೀಕ್ಷೆಯಂತೆ ನಡೆಯದೇ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟ ಉಂಟಾಗಿರುವುದು ಶೋಚನೀಯ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಏರುಪೇರುಗಳೂ ಉಂಟಾಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಡೆತಡೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ, ಕಲಿಕಾ ನಿರಂತರತೆಯನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲು 2022-23ನೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ **ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು** ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ ಮತ್ತು ಸಂಖ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದು ಪ್ರಥಮ ಆದ್ಯತೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲಾ ಕಲಿಕೆಗೆ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ ಮತ್ತು ಸಂಖ್ಯಾಜ್ಞಾನ ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಯಾ ತರಗತಿಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಲಿಕಾ ಫಲಗಳೊಂದಿಗೆ ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ ಮತ್ತು ಸಂಖ್ಯಾಜ್ಞಾನದ ಕಲಿಕಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಂತರ್ಗತಗೊಳಿಸಿ ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನೀಡಿರುವ ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ತಾವು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಬುನಾದಿ ಕಲಿಕಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅನುಕೂಲಿಸುವಿರಿ ಹಾಗೂ ಕಲಿಕಾ ಅಂತರವನ್ನು ಪೂರೈಸುವಿರಿ ಎಂದು ಆಶಿಸುತ್ತೇನೆ. ಇದನ್ನು ಶಾಲಾಧಾರಿತವಾಗಿ ಮೌಲ್ಯಾಂಕನ ಮಾಡುತ್ತಾ ನಿಗದಿತ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಮತ್ತು ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಗಳಿಕೆಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತೀರಿ ಎಂದು ನಂಬಿರುತ್ತೇನೆ. ತಮ್ಮೆಲ್ಲರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಅನುಷ್ಠಾನ ಸಾಧ್ಯ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಹಾರೈಸುತ್ತೇನೆ.

ಶ್ರೀಮತಿ ಪಲ್ಲವಿ ಆಕುರಾತಿ ಭಾ.ಆ.ಸೇ.
ರಾಜ್ಯ ಯೋಜನಾ ನಿರ್ದೇಶಕರು
ಸಮಗ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ಕರ್ನಾಟಕ

ಪ್ರಾಸ್ತಾವಿಕ ನುಡಿ

ಆತ್ಮೀಯರೇ,

ಹೊಸ ಶತಮಾನದ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ-2020ರ ಅನುಷ್ಠಾನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿನ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಿದೆ. ಅದರ ಜೊತೆಗೆ ಕೋವಿಡ್ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಳೆದ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ವಿದ್ಯಾಗಮ, ಸಂವೇದದಂತಹ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಉಪಕ್ರಮಗಳ ಮೂಲಕ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳ ನಡುವೆಯೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಕಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಲಿಕಾ ಅಂತರ ಉಂಟಾಗಿರುವುದು ವಾಸ್ತವದ ಸಂಗತಿ. ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟ, ಕಲಿಕಾ ಅಂತರ ಪೂರೈಸುವ ಯೋಜನೆಯೇ **'ಕಲಿಕಾ ಚೇತರಿಕೆ'** ಉಪಕ್ರಮ. ಈ ಸಂದರ್ಭೋಚಿತ ಉಪಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಬುನಾದಿ ಸಾಕ್ಷರತೆ ಮತ್ತು ಸಂಖ್ಯಾಜ್ಞಾನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ, ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷಗಳ ಆಯ್ದ ಕಲಿಕಾಫಲಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಕ್ತ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಕಲಿಯಲೇಬೇಕಾದ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಕಲಿಕಾಫಲಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸುವ ಗುರಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ 'ಶಿಕ್ಷಕರ ಕೈಪಿಡಿ' ಮತ್ತು ಶಿಶುಕೇಂದ್ರಿತ ಕಲಿಕಾ ಪೂರಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ 'ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆ'ಗಳ ಪುಸ್ತಕ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳನ್ನು ಸೃಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲಿಕಾ ಹಾಳೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕಲಿಯಲೇಬೇಕಾದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಕಲಿಕಾಫಲಗಳನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಮಕ್ಕಳ ಕಲಿಕಾ ನಷ್ಟವನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸಲು ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗೀದಾರರು ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿ ಈ ಮೂಲಕ ವಿನಂತಿಸುತ್ತೇನೆ. ಈ ಕಾರ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ ಇಲಾಖಾ ಮಿತ್ರರು ಮತ್ತು ಅಜೀಂ ಪ್ರೇಮ್‌ಜೀ ಫೌಂಡೇಶನ್ ಇವರಿಗೆ ಅಭಿನಂದನೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಶುಭವಾಗಲಿ.

ಶ್ರೀಮತಿ ಸುಮಂಗಲ ವಿ
ನಿರ್ದೇಶಕರು
ರಾಜ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ತರಬೇತಿ ಇಲಾಖೆ
ಬೆಂಗಳೂರು

संकल्पना आणि मार्गदर्शन

डॉ. एस्. सेल्वकुमार भा.प्र.से. मुख्य कार्यदर्शी, प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण विभाग, बेंगळूरु.	**डॉ. विशाल आर्.** भा.प्र.से. आयुक्त, सार्वजनिक शिक्षण विभाग, बेंगळूरु
श्रीमती पल्लवी आकुराती भा.प्र.से. राज्य योजना निर्देशक, समग्र शिक्षण कर्नाटक, बेंगळूरु.	**श्रीमती सुमंगल व्ही.** निर्देशक, डी.एस्.ई.आर्.टी, बेंगळूरु.

साहित्य रचना समिती

जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, शिवमोग्गा यांच्या नेतृत्वाखाली

डॉ.हरीप्रसाद जी.व्ही. वरिष्ट प्राध्यापक, डायट - शिवमोग्गा	**रजनी एन.,** सह शिक्षिका, स.प्रौढ शाळा, कोड्लु तिर्थहळ्ळी
राघवेंद्र, सह शिक्षक, स.प्रौढ शाळा, बेळ्ळुरु, तिर्थहळ्ळी	**गिरीश,** सह शिक्षिका, स.प्रौढ शाळा, कुडुमल्लीगे, तिर्थहळ्ळी

अजीम प्रेमजी फौंडेशन बेंगळूरु

परिशीलक

डॉ.हरीप्रसाद जी.व्ही. वरिष्ट प्राध्यापक, डायट - शिवमोग्गा	**श्री विजय एम्.ई.** पदवीधर प्राथमिक शिक्षक, सरकारी उच्च प्राथमिक शाळा, विश्वनगर, भद्रावती, शिवमोग्गा

भाषांतर समिती सदस्य

श्री सुधीर महादेव लठ्ठे (स.शि.) सरकारी मराठी माध्यमिक शाळा, आप्पाचीवाडी, जि: चिक्कोडी	**श्री एस. डी. हजारे** (स.शि.) सरकारी मराठी माध्यमिक शाळा, कुन्नुर, जि: चिक्कोडी

संयोजक

इ.व्ही.जी. विभाग, डी.एस्.ई.आर्.टी, बेंगळूरु.

अनुक्रमणिका

1	इतिहासाची साधने	1
2	प्रारंभिक समाज	9
3	संस्कृती	22
4	वैदिक काळ	29
5	नविन धर्माचा उदय	33
6	उत्तर भारतातील प्रमुख राजघराणी	37
7	मध्ययुगीन भारताची कालगणना	46
8	आधुनिक भारताचा कालक्रम	63
9	ब्रिटीशांच्या प्रशासकीय सुधारणा आणि भारतीयांच्या प्रतिक्रिया	85
10	सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा	88
11	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख व्यक्ती आणि घटना	91
12	भारताची फाळणी	100
13	पृथ्वीचे थर	101
14	नैसर्गिक आपत्ती	109
15	भू-खंडांचा परिचय	114
16	भारताच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा परिचय	123
17	मुलांचे हक्क (बालहक्क)	132
18	स्थानिक सरकार	137
19	आपल्या जीवनात बँकांची भूमिका	146
20	अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा परिचय	148
21	स्व सहाय्य संघ	151

भाग 1

अध्ययनांश 1

इतिहासाची साधने

अध्ययन निष्पत्ती 1- इतिहासाच्या साधनाबद्दल जाणून घेतील.

मुलांनो,

इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटना जाणून घेणे होय. इतिहास जाणून घेणे एवढेच पुरेसे नाही त्या घटना आणि काळखंडातील बदल जाणून घेण्याबरोबरच आपल्याला त्याचे काय फायदे होतात हे आपण इतिहासातून शिकले पाहिजे. आज आपण त्याचा आपल्या जीवनात कसा उपयोग करु शकतो याचा विचार केला पाहिजे. आपले पूर्वज कसे होते ? ते काय करत होते ? त्यांची देणगी कोणती ? इतकेच पूरेसे नाही तर त्याबरोबरच आपले कुटुंब, शाळा आणि आजूबाजूच्या प्रदेशाचा इतिहास जाणून घेणे गरजेचे आहे. त्यासाठी चला तर मग आपल्या शाळेच्या इतिहासापासूनच सुरूवात करु या.

अध्ययन पत्रक - 1

कृती क्रमांक 1: माझ्या शाळेचा इतिहास शोधूया.

शाळेचे चित्र काढून खालील माहिती भरु या.

प्रस्तुत विवरण		मागील विवरण	
मुख्याध्यापकांचे नांव		शाळा प्रारंभ	
शिक्षकांची संख्या		शाळेचे उद्‌घाटन केलेल्या व्यक्तीचे नांव	
विदयार्थ्यांची संख्या		प्रारंभिक मुख्याध्यापकांचे नांव	
वर्गखोल्यांची संख्या		शाळा प्रारंभ झाल्यानंतरची असलेली शिक्षक संख्या	
शालेय प्रदेश (ग्राम व सर्वे नंबर)		शाळा प्रारंभ झाल्यानंतरची विदयार्थ्यांची संख्या	
शालेय सुविधा (ग्रंथालय /संगणक/ प्रयोगशाळा)		शाळा प्रारंभ झाल्यानंतर वर्गखोल्यांची संख्या	
खेळाचे मैदान		शालेय प्रदेश (ग्राम, सर्वे नंबर)	
इतर माहिती		शाळा प्रारंभ झाल्यानंतरच्या सुविधा (ग्रंथालय / संगणक / प्रयोगशाळा)	

शाळा प्रारंभ झाल्यापासून आतापर्यंत झालेले बदल तुमच्या लक्षात आलेले आहेत तर तुम्ही त्यांची यादी करा.

सुचना : वरील माहितीचा संग्रह करण्यासाठी माजी विदयार्थी गावातील ज्येष्ठ नागरिक, पोषक, शिक्षक तसेच शालेय नामफलक आणि जुन्या फोटोंचा उपयोग करुन घ्यावा.

कृती क्रमांक 2 : आता आपण शाळेबद्दल माहिती समजून घेतलो आहोत. तर आता शाळेच्या इतिहासाबद्दल चर्चा करु या.

मुलांनो,

- शाळा प्रारंभ झाल्यानंतर शाळा कशी होती याची माहिती कशी मिळवणार?
- कोणी कोणी मदत केली ? कोणकोणते दाखले उपलब्ध आहेत ?

शाळेची माहिती जाणून घेण्यासाठी आपण गावातील ज्येष्ठ नागरिक, शिक्षक, शालेय दाखले, नामफलक तसेच जुन्या हजेऱ्या इत्यादींची मदत झाली असावी शाळा प्रारंभ झाल्यापासून आतापर्यंत भरपूर बदल झालेले आपल्याला पहावयास मिळतात.

आता आपण जाणून घेतलेले दाखले, शाळेचा इतिहास सांगितलेल्या व्यक्ती, हे सर्व शाळेचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी आधार आहेत. त्याचप्रमाणे मानवी सभ्यतेच्या सुरुवातीच्या काळापासून लोक त्यांचे जीवन कसे जगत होते ? त्याकाळी कोणकोणत्या घटना घडल्या ? कोणकोणता बदल झाला ? कोणी कोणी राज्य केले ? हे आपणास कसे कळले ? शाळेचा इतिहास जाणून घेतल्याप्रमाणेच संस्कृती पूर्व काळापासून ते प्रस्तूत जगाचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी कोणकोणत्या घटकांची आपल्याला मदत होते ते या कृतीतून समजून घेऊ या.

कृती क्रमांक 3 : खाली काही चित्रे दिलेली आहेत ती चित्रे ओळखून नावे लिहू या.

वरील चित्रांची नावे लिहून ती कोणत्या साधनाशी संबंधीत आहेत ? या साधनापासून तुम्ही काय समजून घेतला याबद्दल तुमचा अभिप्राय लिहून त्यानंतर प्रत्येक चित्राबद्दल वर्गात चर्चा करुया. (चित्रे ओळखण्यासाठी तुमच्या पाठ्यपुस्तकांची तसेच शिक्षकांची मदत घ्या)

____

____

____

____

____

____

कृती क्रमांक 4 : मुलांनो, या कृतीवरून तुम्ही इतिहासाच्या साधनाविषयी जाणून घेतला, आता वरील चित्रांच्या आधारे खाली दिलेल्या रकान्यात त्यांचे वर्गिकरण करुन लिहिता ना ?

साहित्यीक साधने	पुरातत्व साधने

कृती क्रमांक 5 : गट चर्चा करु आणि इतिहासाच्या साधनाविषयी आनखी काही माहिती घेऊ.

मुलांनो, तुम्ही दोन गट करा एक गट साहित्यीक साधनांचा आणि दुसरा गट पुरातत्व साधनांचा असेल. आता शिक्षकांच्यासमोर चर्चा करत त्याचा अर्थ जाणून घेऊया.

कृती क्रमांक 6 : इतिहासाच्या रचनेस सहाय्यक असणाऱ्या तुमच्या आजूबाजूच्या प्रदेशातील स्मारकांची यादी करा.

कृती क्रमांक 7 : तुम्हाला तुमच्या गावाचा इतिहास सांगणारी कोणतीही गोष्ट तुमच्या वडीलधाऱ्याकडून अथवा शिक्षकांच्या मदतीने समजून घेऊन तुमच्या गावचा इतिहास लिहून वर्गात सादर करा.

मुलांनो, आता आपण इतिहासाच्या साधनावरून इतिहासाची रचना कशी करता येते याबद्दल समजून घेतलो आहोत. साधनाशिवाय इतिहासाची रचना करणे फार त्रासदायक आहे. यावरून आपण बोलताना, सांगतांना अथवा लिहितांना कोणतेही विचार आधारासहित असले पाहिजेत तरच ते स्विकारले जातील. जर आधार नसतील तर तिला एक काल्पनिक कथा संबोधतील. तसे झाल्यास इतिहास समजून घेतांना, अर्थ जाणून घेतांना साधनांची भूमिका फार महत्वाची आहे त्यापासूनच खरा इतिहास समजतो.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 1.2

इतिहासाची कालगणना

अध्ययन निष्पत्ती 1.2 - इतिहासाच्या कालगणनेची विशेषता जाणून घ्याल. (दशक, शतक, सहस्र, सामान्य शके आणि सामान्य शक पूर्व)

मुलांनो... विचार करा

एका वर्षात किती दिवस असतात ?

दश म्हणजे किती ?

तसेच दशक म्हणजे किती ?

या प्रश्नाचे उत्तर सांगाल काय ?

दश म्हणजे दहा, दशक म्हणजे दहा वर्षे.

शतक म्हणजे ....

सहस्त्र म्हणजे...

माहितीसाठी : इतिहासामध्ये कालगणनेला फार महत्व आहे. आम्ही 365 दिवसाला 1 वर्ष म्हणतो ना ? तसेच 10 वर्षाला दशक, शंभर वर्षाला शतक, आणि हजार वर्षाला सहस्र म्हणून ओळखतो. सा.श.पू. म्हणजे सामान्य शक पूर्व, सा.श. म्हणजे सामान्य शक असे समजून घेतले पाहिजे. कारण यापूर्वी याचा उल्लेख ख्रिस्त शक पूर्व आणि ख्रिस्त शक असा करत होतो. त्या बदल्यात आपण आता सा.श.पू. व सा.श. याचा वापर करतो.

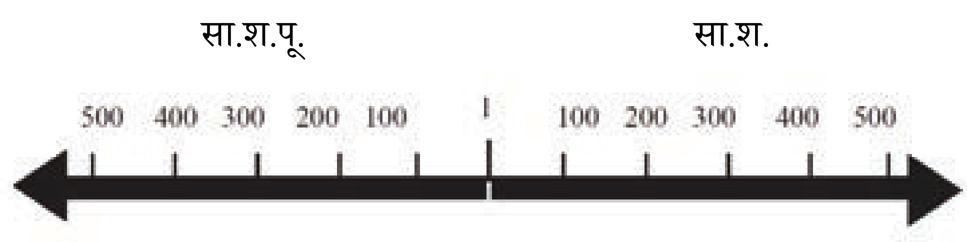

अध्ययन पत्रक- 2

कृती क्रमांक 1: शतकाचा अर्थ जाणून घेऊया, आज आपण कोणत्या शतकात आहोत ?

एक शतक म्हणजे शंभर वर्षे उदा. सा.श. 1 ते 100 वर्षे हा काळ पहिले शतक म्हणून ओळखले जाते सा.श. 1901ते 2000 पर्यंतचा काळ 20 वे शतक म्हणून ओळखले जातो तर 21 व्या शतकाचा आरंभ कोणत्या वर्षापासून होतो? शेवट कोणत्या वर्षी होतो ?

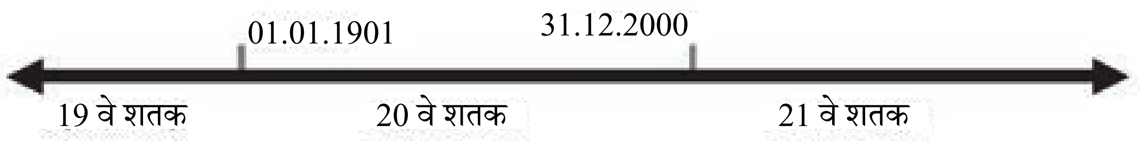

कृती क्रमांक 2 : खालील कोष्टकात काही वर्षे दिलेली आहेत ते कोणत्या शतकात येतात ते ओळखूया

वर्ष	शतक
सामान्य शक 1947	20 वे शतक
सा. शक 2021	
सा. शक 1885	
सा. शक 1600	
सा. शक 1550	
सा.शक 1951	

कृती क्रमांक 3 : कालानुक्रमे लिहू या.

1. खालील घटना कालानुक्रमे लिहा.

- तुम्ही जन्मलेले वर्ष
- भारताला स्वातंत्र्य मिळालेले वर्ष
- तुम्ही शाळेत प्रवेश घेतलेले वर्ष
- भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्ध

1. ______________________________

2. ______________________________

3. ______________________________

4. ______________________________

2. खालील घटना काळरेषेत ओळखा

1. तुम्ही जन्मलेले वर्ष
2. भारताला स्वातंत्र्य मिळालेले वर्ष
3. भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्ध

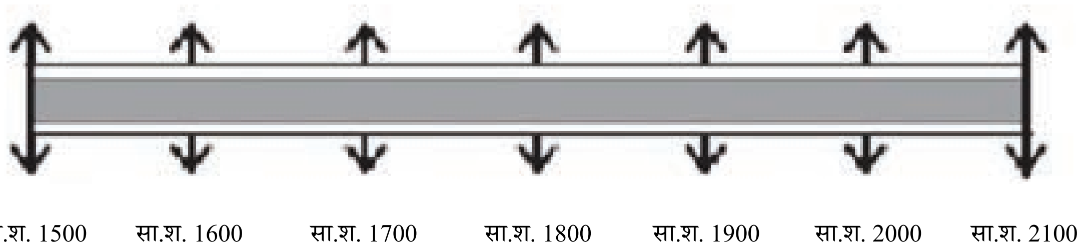

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 2.1

प्रारंभिक समाज

अध्ययन निष्पत्ती 2.1 - शिकारी व सामुदयिक (अन्न गोळा करणारा) समाजात आहार गोळा करण्याची पध्दत व त्यासाठी वापरण्यात येणारी हत्यारे याबद्दल जाणून घ्याल.

मानव शेती करण्याअगोदर, तो जंगलात प्राण्याबरोबर राहून जीवन जगत होता. आपल्या आहारासाठी तो प्राण्यांच्या शिकारीबरोबरच कंदमुळे व फळे खात होता.

अध्ययन पत्रक - 3

कृती क्रमांक 1 : चित्राबद्दल जाणून घेऊ

मुलांनो, खाली काही चित्रे दिलेली आहेत ती पाहून तुम्हाला काय वाटते ते सांगा पाहू.

चित्र 1

चित्र 2

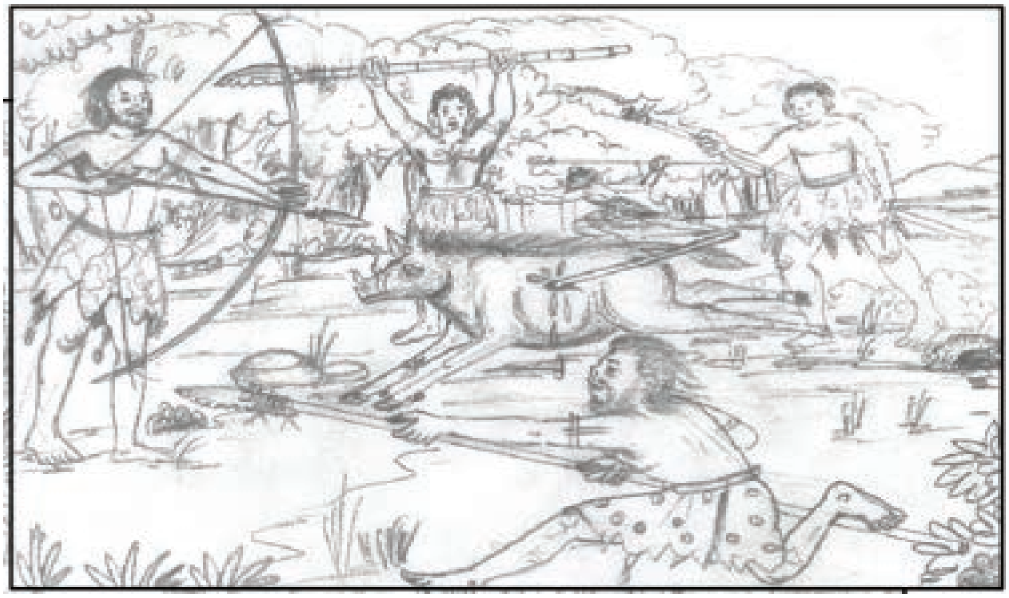

आता तुम्ही चित्रे पाहिलात तुम्हाला काही प्रश्ने विचारली जातील तुम्ही त्याची उत्तरे द्या.

1) चित्रातील लोक काय करत आहेत?

2) शिकारी आणि अन्न गोळा करणारा समाज यांचा आहार व आज आपण खात असलेला आहार यातील समानता व फरक ओळखा.

3) शिकारी आणि अन्न गोळा करताना समाजात वापरली जाणारी हत्यारे व सध्या आपण वापरत असलेली हत्यारे यांची तुलना करा व फरक ओळखा.

कृती क्रमांक 2 : मानवाच्या जीवनशैलीची यादी करुन चर्चा करु.

शिकारी व अन्न गोळा करणारा समाजातील लोक आणि आजच्या काळातील लोक यांच्या जीवनशैलीची यादी करुन चर्चा करु.

क्षेत्र	शिकारी व अन्न गोळा करणारा समाजाचा काळ	प्रस्तुत काळ
आहार		
वस्त्रे		
हत्यारे		
रहात असलेले ठिकाण		

अध्ययन पत्रक - 4

कृती क्रमांक 1 : खालील चित्रातील हत्यारांची नावे लिहून त्याचा वापर लिहा.

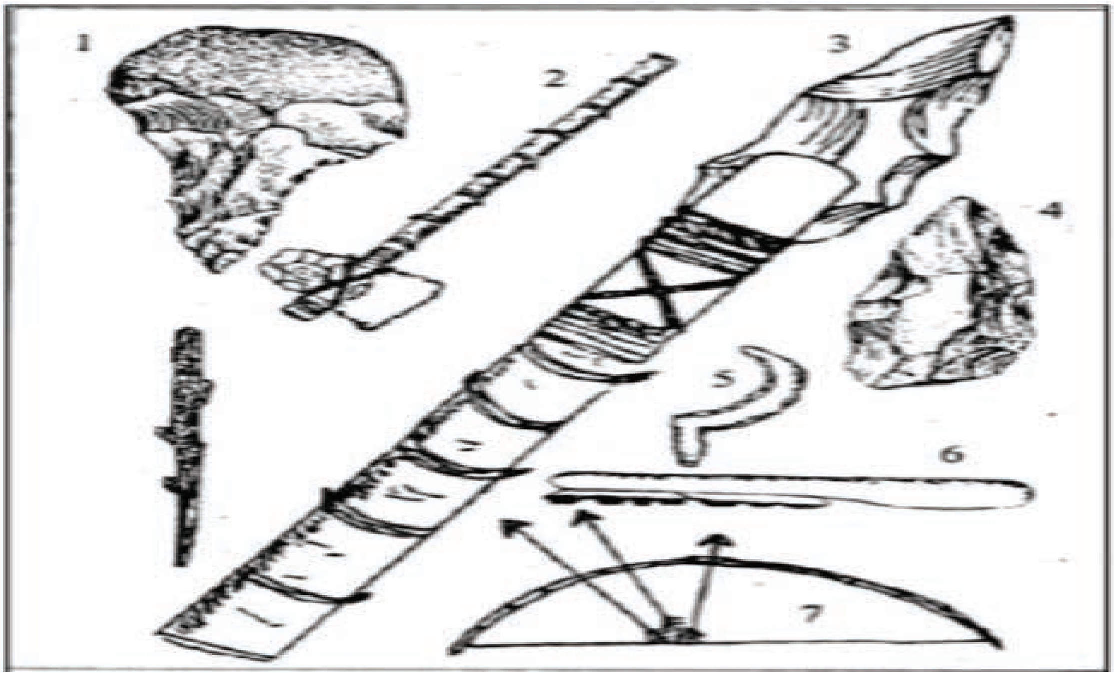

आम्हाला ही माहिती असू द्याः शिकारी आणि अन्न गोळा करणाऱ्या लोकांच्या जीवनशैलीबद्दल अनेक साधने (पुरावे) सापडतात. उदाः दगडी हत्यारे, गुहेमध्ये त्यांनी काढलेली (रेखाटलेली) चित्रे गुहेमध्ये सापडलेली त्या काळातील माणसांची व प्राण्यांची हाडे इ.

कृती क्रमांक 2 : सध्या असा शिकारी समाज अस्तित्वात आहे का ? असेल तर कोठे आहे ? तुमच्या घरातील सदस्याशी आणि शिक्षकाशी चर्चा करुन समजून घ्या.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 2.2

मानवी वास्तव्य

अध्ययन निष्पत्ती 2.2 - मानवी वास्तव्य, शेती आणि पशुपालन याबद्दल जाणुन घेऊ. या काळातील मानव कंदमुळे अथवा शिकार सोडून शेतीत कसा गुंतला. याबद्दल जाणून घ्याल.

अध्ययन पत्रक - 5

कृती क्रमांक 1:

मुलांनो, सकाळी नाष्टा केला ना, दुपारी जेवला ना, भूक लागल्यानंतर आपण जेवतो. आपण कोणकोणता भाजीपाला, कडधान्ये आणि फळे खातो ते खालील कोष्टकात लिहा.

अ.क्र.	कडधान्ये	भाजीपाला	फळे	हिरव्या भाज्या
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14				

- या वरील पैकी आपण कोणत्या वस्तू प्रत्यक्ष जंगलातून आणतो. (टिक करा ✓)
- जर आपण काही वस्तू जंगलातून आणल्या नाही तर त्या वस्तू कोणी पिकविल्या असणार ?

- पिके घेण्यासाठी कशा कशाची गरज आहे याची यादी करा.

- ही शेती आपण कशी आणि केंव्हा करायला शिकलो याबद्दल वर्गात चर्चा करु या का ?

शिकारीपासून शेती (कृषी) कडे

हजारो वर्षापुर्वी आपले पूर्वज अरण्यात राहत होते ते आपला आहार कंदमुळे किंवा प्राण्यांची शिकार करुन मिळवित असत तसेच ते बी-बियाणे,फळे व कंदमुळे यांची साठवणूक करुन भविष्यासाठी त्याचा उपयोग करुन घेतले परंतु हजारो वर्षे झाली तरी शेती/व्यवसाय शिकले नाहीत ते कसे ? केव्हा? शेती करुन पिके पिकविली याबद्दल निर्दिष्टपणे सांगता येत नाही. या कथेच्या माध्यमातून ओळखण्याचा प्रयत्न करु.

अध्ययन पत्रक - 6

सोलिगरांची कथा

हजारो वर्षापासून बंडीपूर अभयारण्याच्या बिळगिरी रंगणबेटात सोलिग (आदिवासी जमात) वास्तव्य करत आहेत ते लोक प्रथमतः कशी शेती करत होते याबद्दल काल्पनिक कथेतून जाणून घेऊया.

झऱ्याजवळ त्यांच्या वास्तव्याची जागा कशी होती ? त्याठिकाणी घनदाट जंगल असल्या कारणांनी तेथे पिके, कडधान्ये, नाचणी, जोंधळे, हिरव्या भाज्या आणि फळे त्यांना मिळत होती तसेच प्राणीसुध्दा जास्त असल्याने त्यांची शिकार केली जात होती.

सोलिगरांच्या मुली लचुमी आणि कातम्मा या एका चाफ्याच्या झाडाजवळ काही भोपळयाच्या बिया घेऊन जातात त्यावेळी फळ खात असतानाच दूरवर वाघाची गर्जना ऐकून भोपळयाच्या बिया तेथेच टाकून (फेकुन) पळून जातात.

त्यानंतर तेथे परतीचा पाऊस होतो काही दिवसानंतर लचुमी आणि कातम्मा आपल्या दैनंदिन स्थळाला येऊन पहातात की आम्ही टाकलेल्या बिया पक्षी वगैरे खाऊन गेलेत काय ? असे लचमी म्हणाली कातम्मा तेथील जागेचे निरीक्षण करुन म्हणाली नाही, नाही त्या बियांना अंकुर फुटले आहेत असे म्हणाली. मी खाऊन टाकलेले चेरी टोमॅटोला मुळे सुटलेली मी पाहिलेली आहेत. आश्चर्याने त्या मुली काही भोपळयाच्या बियांना मुळे सुटलेली आहेत ते पाहून चर्चा करतात.

कृती क्रमांक 1- पहिले पिक

त्यांनी काय चर्चा केली? तुम्ही त्यांच्यासारखे तेथे असता आणि जर मुळे सुटलेली पाहुन काम केला असता ? आपापसात चर्चा करुन दोन वाक्ये खाली लिहा

____

____

येथे भोपळयाच्या बिया ऐवजी दुसऱ्या बिया आणून घातले तर कसे ? लचुमी विचारते. दोघी मुली आईकडे जाऊन नाचण्याच्या बिया विचारतात त्यावेळी आई म्हणते की दूरच्या जंगलातून थोडीच मिळालेली आहेत नाश करु नका, असे म्हणत थोडीच नाचणी देते.

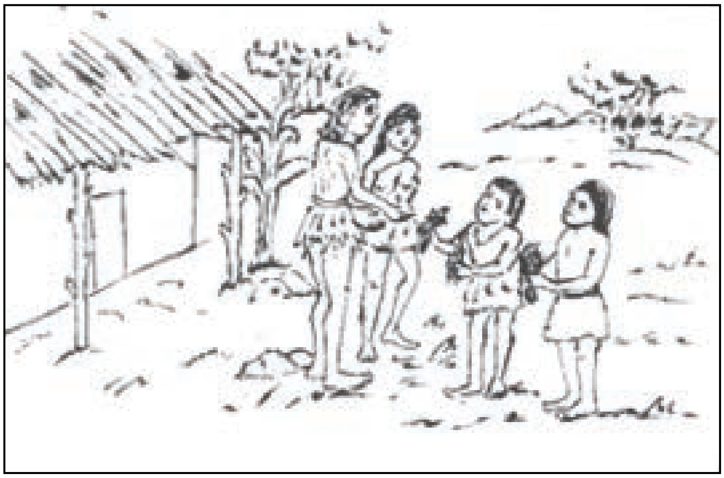

फारच आनंदीत झालेल्या केतु आणि लच्छु यांनी ते धान्य लक्षपूर्वक थोडे, थोडे टाकले त्यांनी टाकलेली नाचणी पक्षी खाऊन गेले पण भोपळयाची वेल मात्र पसरत होती

लच्ची म्हणते एका आठवडयानंतर आपण बाजरी टाकून त्यावरती वाळी माती टाकल्यानंतर ते दाणे पक्ष्यांना दिसणार नाहीत तसेच ते पेरल्यानंतर त्यास पाणी सुध्दा घातले.

चार दिवसांनी पाहिल्यानंतर आश्चर्य वाटले कारण बाजरीचे अंकूर जमिनीतून बाहेर पडत होते मुलांच्या आनंदास पाराच उरला नाही. लच्ची आणि कातम्मा यांनी भोपळयाच्या वेलीचे निरीक्षण करत होते. तीन महिन्यानंतर भोपळयाच्या वेलीला फुले नंतर भोपळा लागलेला पाहून नाचू लागले. भोपळा आपल्या घरी घेऊन आले.

एक दोन महिन्यानंतर बाजरीलासुध्दा कणीस आलेले पाहून आनंद झाला बाजरीची रोपे डुलु लागली. कणीसला स्पर्श केला. दाणे भरतांना मुली आईला व आजीला घेऊन शेताकडे गेल्या, आईला आश्चर्य वाटले तसेच गर्व सुध्दा वाटला. मुलींना शाब्बासकी देऊन, इतर आदिवासी महिलांना बोलवून त्यांच्या त्यांच्यात चर्चा करतात की असे झाल्यास आता अन्न गोळा करण्याचे कष्ट कमी होते.

कृती क्रमांक 2: तिथे उपस्थित असलेल्या माता आणि आया बहिणी काय काय बोलल्या असणार ? (समवयस्काशी चर्चा करा)

- पुढे त्यांनी काय केले ?

आता थोडीशी चर्चा करु.

कृती क्रमांक 3: शेती

1. जरी हा एक छोटासा आणि सुंदर प्रसंग असला तरी मानवाला मात्र शिकारीकडून शेतीकडे वळण्यासाठी शेकडो वर्षे लागलेली आहेत. इतकी वर्षे मानवाने हळू हळू शेती करण्यासाठी त्याला अनेक गोष्टी शिकाव्या लागल्या.

उदा : पिके घेण्यासाठी सुपिक जागेची निवड करणे (एक उदा. दिलेले आहे अशीच यादी बनवा)

1. --

2. --

3. --

4. --

5. --

कृती क्रमांक 4: शेतीसाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टीची यादी तयार करा.

बिया, पाणी, वारे, माती	**वस्तू**	**प्राणी**	**करावयाचे काम**

अध्ययन पत्रक - 7

भटक्या जीवनापासून ते स्थिरतेकडे

मानवाने शेतीची सुरुवात केल्यापासून त्याच्या जीवनात कोणकोणते बदल झाले ? विचार करा.

इयत्ता सहावी वर्गात शिकत असलेल्या पिंकीने टी.व्ही. (दूरदर्शन) पहात असलेल्या आपल्या आजोबाकडे हळूच जाऊन विचारते, आजोबा सतत तुम्ही टी.व्ही.च बघताय, मला एक प्रश्न विचारावयाचा होता असे सांगितल्यानंतर आजोबा टी.व्ही. बंद करतात. तुला काय विचारायचे होते ते विचार बाळा ? आजोबा हळूवारपणे पिंकीला विचारतात.

आजोबा, जंगलात शिकार करणारे आपले पूर्वज शेती करण्यास शिकले. त्यांनी गाव कसे वसविले ? हे समजले नाही.

आजोबा : शेती करणेस सुरुवात झाल्यानंतर भटके जीवन जगत असलेल्या मनुष्यामध्ये काय बदल झाला ते सांग पाहू ? आजोबा पिंकीला प्रतिप्रश्न करतात.

पिंकी : जावा आजोबा, तुम्ही उत्तर सांगण्या ऐवजी मलाच विचारता ?

कृती क्रमांक 1: शेती करणेस सुरुवात झाल्यानंतर भटके जीवन जगत असलेल्या मनुष्यामध्ये कोणकोणते बदल झाले ? वरील प्रश्नाचे उत्तर मिळविण्यासाठी तुमच्या मित्राबरोबर चर्चा करा. उत्तर खालील रकान्यात लिहून पिंकिला मदत करा.

____

____

____

____

तुमचे उत्तर पिंकिपेक्षा आजोबांना सहायकारी ठरेल.

आजोबा : भटका मानव कृषीमध्ये गुंतल्याने किती महिने त्याला एकाच ठिकांणी रहावे लागत असे ?

पिंकी : किमान चार महिने तरी पिक येऊपर्यंत तरी त्याला एकाच ठिकांणी रहावे लागत असे ना आजोबा.

आजोबा : कोठे रहाणे आवश्यक होते ?

पिंकी : रहाण्यासाठी पाण्याची आवश्यकता आहे आजोबा. त्यासाठी जंगलामध्ये सुपिक जमिन, पाणी सर्वत्र असायला पाहिजे.

आजोबा : तेथेच जाऊन रहायचे म्हणजे तेथे गुहा, झाडांची ढोली नव्हती.

पिंकी : होय आजोबा, शेती क्षेत्राजवळ पिकांचे संरक्षण करणेसुद्धा गरजेचे होते त्या कारणासाठी तेथे रहावे लागत असत. अशारितीने धान्य पिकविण्यास शिकल्यामुळे आहारासाठी दूरवर भटकण्याची गरज नाही. त्यासाठी गुहा, झाडांची ढोली सोडून झोपडी, घर बांधण्यास मनुष्य शिकला.

आजोबा : हे सर्व शिकण्यास एक हजार वर्षे तरी लागली असणार.

पिंकी : होय आजोबा. एकाच ठिकांणी, राहून शिकार करून येत होते हे समजले. कंदमुळे, फळे आणि मध इत्यादी पदार्थ घेऊन ते शेतीच्या ठिकांणी परत येणे गरजेचे होते.

आजोबा : तू शाळा शिकतेस ना ? शेती म्हंटल्यानंतर उगचचं होत नाही ? त्यासाठी वेगवेगळया वस्तूंची गरज असते. (शेतीसाठी लागणारी त्या काळातील आणि आधुनिक काळातील कृषी अवजारांची यादी करून पिंकीला मदत करुया.)

कृती क्रमांक 2:

शेतीला उपयुक्त अवजारे

जुन्या काळातील कृषी अवजारे	आधुनिक काळातील कृषी अवजारे

पिंकी : शेतीसाठी अनेक वस्तूंची गरज आहे ना आजोबा ते सर्व करून शेती करणे होते का ?

आजोबा : होत नाही, त्यासाठी वेगवेगळया वस्तू तयार करणारे, शेती करणारे, कपडे तयार करणारे हे सर्वजन एकमेकांना मदत करत, एकमेकांना समजून घेत, एकाच ठिकांणी रहाण्यास प्रारंभ केला. त्याचबरोबर सर्व कामे मनुष्यास होत नसे त्यासाठी...

पिंकी : जनावरे पाळू लागला दूध व दहयासाठी म्हैस, गाय, नांगरण्यासाठी बैल आणि रेडा. जेंव्हा शिकार मिळत नसे तेंव्हा शेळी, मेंढी आणि कोंबडी त्याचबरोबर घराची राखण करण्यासाठी कुत्रा व मांजर इ. प्राणी पाळत होते.

आजोबा : किती माहिती सांगितलीस पिंकी. पुढे...

पिंकी : तेथे भटका मानव पाणी, सुपिक जमिन, जेथे आहे तेथे शेती करण्यासाठी येऊन राहिला.

आजोबा : त्यानंतर.

पिंकी : वेगवेगळया प्रकारच्या मदतीसाठी त्या एकमेकांनी घरे बांधून भटक्या जीवनातून मुक्त होवून एकीकडे रहाण्यासाठी खेडी निर्माण झाली.

आजोबा : होय. पिंकी, मी टी.व्ही. वर सिनेमा पहात होतो. तू रुसून आलीस मला माहिती सांगा म्हणून मला बोलावलीस. आता ऐकल्यानंतर समजले की सर्व प्रश्नांची उत्तरे तूच दिलीस. मी फक्त तूला प्रश्न विचारले, अहाहा...

पिंकी : होय ना आजोबा, ओ, हो नाही तुम्हीच सर्व सांगितला. (दोघेजण हसतात)

सूचना : मानवाला लोखंडाचा परिचय कसा झाला ? यापासून अनेक बदल झालेले दिसून येतात याबद्दल शिक्षकाशी चर्चा करा.

अध्ययन पत्रक - 8

कृती क्रमांक 1: कंदमुळे खात शिकारी जीवन जगत असलेल्या काळापासून काही ठिकांणी वास्तव्य करत करत खेडेगावात वास्तव्य करेपर्यंतचा मानवाचा विकास कसा झाला याबद्दल विवरण द्या.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 3

संस्कृती

अध्ययन निष्पत्ती 3 - जगातील नद्यांच्या खोऱ्यात उदयास आलेल्या संस्कृतींची नावे लिहून, सिंधू संस्कृतीबद्दल विवरण देतील.

मानवाने पहिल्यांदा शिकार केली आणि अन्नाचा संग्रह करत आपले जीवन चालविले कालचक्राप्रमाणे हजारो वर्षानंतर तो एका निर्दिष्ट प्रदेशामध्ये वास्तव्य करुन शेती करु लागला तद्नंतर शेतीच्या विकासासोबतच छोटी छोटी गावे उदयास आली ते लोक वस्तू विनिमय करण्यासाठी आणि वस्तू विनियम पध्दत सुलभ करण्यासाठी शहरांचा उदय झाला.

आपण कोणत्याही संस्कृतीबद्दल बोलताना / विचार करताना नगरांचा उदय, रचना, व्यापार, कला, शहरी व्यवस्था इत्यादी बद्दल आपण विचार करून, वरील गोष्टी विचारात घ्याव्यात.

त्या नगरांची आवश्यकता :

मुलांनो, तुम्ही नगर आणि शहर पाहिलात काय ?

- एखादे नगर म्हंटले की काय काय असते ?
- एखाद्या नगराची निर्मिती कशी झाली ते सांगाल काय ?

अध्ययन पत्रक - 9

खालील नकाशाचे निरीक्षण करुन जगातील विविध संस्कृत्यांची ओळख करुन घेऊ.

नकाशात जगाच्या प्राचीन संस्कृत्या

कृती क्रमांक 1: वरील नकाशाच्या मदतीने (सहायाने) जोडया/जुळवा.

संस्कृत्या	**नद्या**
1. इजिप्शियन संस्कृती	सिंधू नदी
2. हरप्पा संस्कृती	नाईल नदी
3. मेसापोटेमियन संस्कृती	युफ्रेटीस आणि तैग्रिस नदी
4. रोमन संस्कृती	यांग त्से आणि हो-यांग-होनदी
5. चीनी संस्कृती	टायबर नदी

कृती क्रमांक 2: वरील नकाशाचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की सर्व संस्कृत्यांचा उगम नदी काठावर झाला आहे. नदी काठावर त्यांचा उगम का झाला असावा ?

____

____

____

सिंधू संस्कृतीबद्दल जाणून घेऊ.

अध्ययन पत्रक - 10

कृती क्रमांक 1: खालील नकाशाचे निरीक्षण करुन सिंधू संस्कृतीच्या खोऱ्यात वसलेल्या नद्या व शहरांची यादी करा.

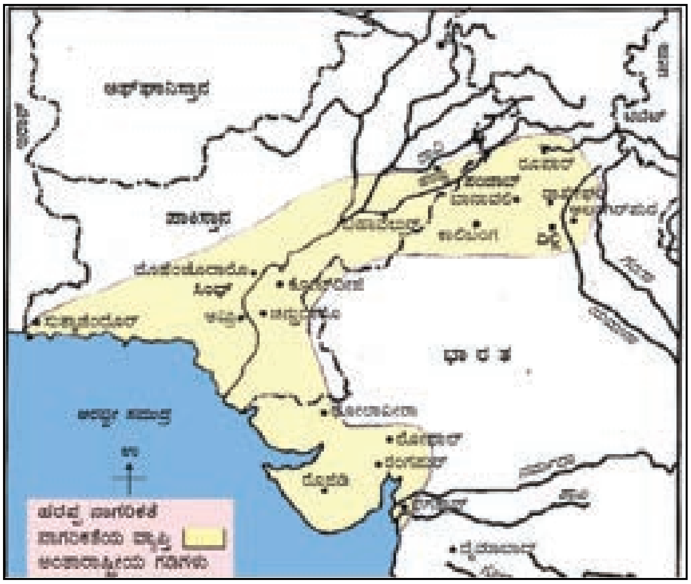

नद्या	शहरे

कृती क्रमांक 2: सिंधू संस्कृतीतील नगर व्यवस्था आणि आजची नगर व्यवस्था.

मुलांनो, तुमच्या आजूबाजूच्या नगर प्रदेशातील समस्या आणि तुम्ही भेट दिलेल्या नगर/शहरांच्या प्रमुख समस्येबद्दल चर्चा करा.

तुम्ही नगरात आणि शहरात भेट देऊन निरीक्षण केल्यानंतर तेथील गटार व्यवस्था, कचऱ्याची विल्हेवाट आणि नगर योजनेबद्दल तुम्हाला काय वाटते ?

कृती क्रमांक 3: खालील चित्रे पाहून हरप्पा आणि मोहेंजोदारो नगर योजनेबद्दल चर्चा करु.

शहरी रस्त्यांची गटार व्यवस्था

सार्वजनिक स्नानग्रह, मोहेंजोदारो

या चित्रात काय काय आहे ते सांगाल काय ?

हे हरप्पा आणि मोहेंजोदारो शहरांच्या योजनेचे चित्र आहे. ते चित्र पाहिल्यास तुम्हाला काय वाटते? आजच्या संस्कृतीच्या काळात नगर व्यवस्था ही आजच्या तंत्रज्ञान युगाचा आदर्शच मानला जातो

याची जाणीव मुलांना होते. उदा.- रुंद रस्ते, गटार व्यवस्था, घराच्या बांधकामासाठी वापरलेल्या वस्तू इत्यादी एकूणच आपल्या पूर्वजांचे अप्रतिम शहरी नियोजन आणि स्वच्छतेची चिंता आज अनुकरणीय आहे.

कृती क्रमांक 4: चित्राबद्दल बोलू.

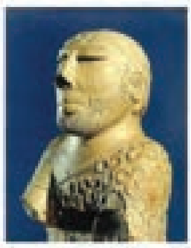

ಈ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಅಥವಾ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರದ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ನೀವು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಿರಿ. ಮುದ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಪಟ್ಟಿಮಾಡಬಲ್ಲಿರಾ?

ಈ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತಿರುವ ಮುದ್ರೆಯು ಹರಪ್ಪನ್ನರ ಪ್ರಮಾಣಿತ ಅಥವಾ ಸ್ಟ್ಯಾಂಡರ್ಡ್ ಮುದ್ರೆ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಹರಪ್ಪನ್ನರ ಯಾವ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಯೋಚಿಸಿ!

वरील चित्राचे निरीक्षण केल्यानंतर आपण कशाबद्दल जाणून घेतो? शिक्षकांशी चर्चा करा.

कृती क्रमांक 5:

मुलांनो, कालांतराने या संस्कृतीतील नगरांचा ऱ्हास होण्यास प्रारंभ झाला त्याची कारणे कोणती ? चर्चा करा.

कृती क्रमांक 6: सिंधू संस्कृतीपासून आपण काय शिकू शकतो ?

कृती क्रमांक 7: खाली दिलेल्या रकान्यात पाठ्यपुस्तकाच्या सहायाने जगातील प्रमुख संस्कृतीच्या वैशिष्टांची यादी करा. त्यानंतर शिक्षकांच्या मदतीने त्यामध्ये दिसून येणारी समानता आणि फरक याबद्दल चर्चा करून समजून घ्या.

संस्कृती	प्रमुख वैशिष्ट्ये

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 4

वैदिक काळ

अध्ययन निष्पत्ती 4 - पशूपालन समाजाचा उदय आणि वेदांच्या काळाचे विवरण देतील.

मुलांनो, वेद म्हणजे ज्ञान असा अर्थ होतो सा.श.पू. 1500 ते 600 च्या मध्यापर्यंत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या चार वेदांची रचना झाली हा कालखंड वैदिक काळ म्हणून ओळखला जातो ऋग्वेद काळ हा प्रारंभीचा काळ म्हणून ओळखला जातो, तर ऋग्वेद नंतरचा काळ हा उत्तर वैदिक काळ म्हणून ओळखला जातो

ऋग्वेद काळात कुटूंब हा समाजाचा मूळ घटक मानला जातो अविभक्त कुटूंब पध्दती अस्तित्वात होती महिलांना समाजात मानाचे (समान) स्थान होते. विधवा पुनर्विवाहाला मान्यता असून, त्यांना राजकारणात भाग घेण्याची संधी होती. ऋग्वेद काळातील लोक प्रामुख्याने पशुसंगोपनात गुंतले होते. जनावरांना प्रमुख संपत्ती मानली जात होती. जनावरांसाठी लढाया होत असत या काळात लोखंडाबरोबर कास्य आणि तांबे यापासून बनविलेली हत्यारे वापरत असत. कोणीही कोणताही व्यवसाय करण्याची मुभा होती राज्य हे वंशपरंपरागत नव्हते सभा, समिती आणि विधाता या प्रमुख राजकीय संस्था होत्या इंद्र, वरुण, वायू, अग्नि, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र, यम या नैसर्गिक शक्तींचे उपासक होते.

कालांतराने यजुर्वेद, सामवेद आणि अर्थवेदाच्या काळातील लोक गंगा, यमुना नदीच्या मैदानी प्रदेशात आले या काळात अनेक बदल झाले ते म्हणजे राजा हा प्रशासनात सर्वात बलवान होता. सभा आणि समित्यांचे महत्व कमी झाले. राजेशाही वंशपरंपरागत होती राज्य विस्ताराला महत्व दिले गेले समाजात वर्ण पध्दती अस्तित्वात आल्यामुळे स्त्रीया हया शिक्षण आणि राजकारणापासून वंचित राहिल्या. सती प्रथा, बालविवाह व बहुपत्नित्व यासारख्या प्रथा सुरु झाल्या धार्मिक प्रथा दिवसेंदिवस कठीण होत गेल्या. यज्ञ यागामध्ये दूध, तूप आणि धान्याचा वापर वाढला या काळात ब्रम्हा, विष्णू आणि शिव/शंकर या देवतांना प्रमुख स्थान मिळाले.

वर सांगितल्याप्रमाणे लोक आपले जीवन वेदामध्ये सांगितलेल्या तत्वानुसार जगत होते. वेद हे त्या काळातील लोकांचे, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक जीवन समजून घेण्यास उपयोगी आहेत.

बर, मी तुम्हांला वेदाबद्दल माहिती दिली ना? आता मी तुम्हांला एक छोटीशी गोष्ट सांगतो ती तुम्ही तुमचा पाठ्यपुस्तक, कुटूंबाचे सदस्य आणि तुमच्या मित्राच्या मदतीने सोडवून आणा. माझी मदत हवी असेल तर मी तुम्हांला केंव्हाही मदत करायला तयार आहे बर का?

अध्ययन पत्रक - 11

कृती क्रमांक 1:- मुलांनो प्रारंभिक वैदिककाळ आणि उत्तर वैदिक काळ यातील फरकाची यादी करा.

प्रारंभिक वैदिक काळ	उत्तर वैदिक काळ

कृती क्रमांक 2: खाली दिलेल्या गोष्टी बरोबर की चूक ते सांगा आणि लिहा.

अ.क्र.	वाक्ये	
1.	वैदिक काळात जनावरांना खूप महत्व होते.	
2.	उत्तर वैदिक काळात स्त्रीयांना उच्च स्थानमान होते.	
3.	ऋग्वेद काळात स्त्रीयांना देण्यात आलेला दर्जा सध्याच्या समाजासाठी अनुकरणीय आहे.	
4.	उत्तर वैदिक काळात रामायण व महाभारत या ग्रंथाची रचना करण्यात आली.	

कृती क्रमांक 3: खालील चित्रात वैदिक काळातील गुरुकुल पध्दतीतील शिक्षणाचे काल्पनिक चित्र दिलेले आहे ते चित्र रंगवा तुमच्या शाळेतील शिक्षण व्यवस्था व त्या काळातील शिक्षण व्यवस्थेबद्दल तुझे विचार लिही.

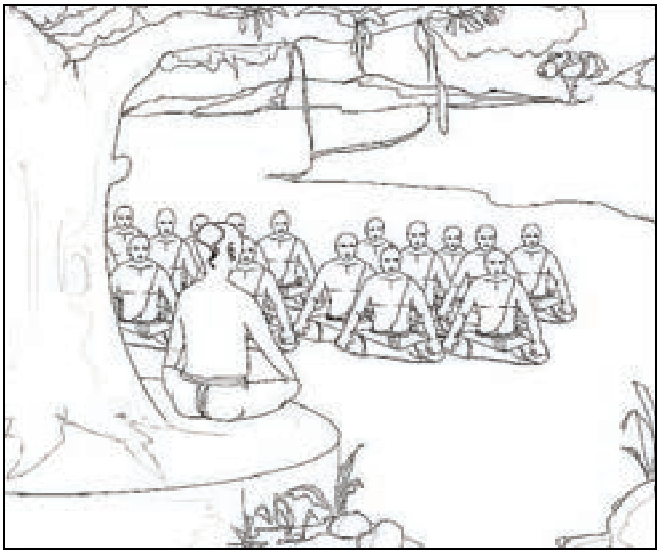

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 5

नविन धर्माचा उदय

अध्ययन निष्पत्ती 5 - नवीन विचारसरणीचा उदय होण्यास कारणीभूत घटक आणि जैन व बौध्द धर्माबद्दल जाणून घ्याल.

मुलांनो, मानवाने एकाच ठिकांणी वास्तव्य करून जीवन जगण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर, विविध कालखंडामध्ये अनेक महान व्यक्तींचे आदर्श आणि त्यांच्या विचारांनी प्रवृत्त होऊन त्यांच्या आदर्शांचे पालन करत जीवन जगण्यास प्रारंभ केला. त्या महान व्यक्तींच्या तत्वांच्या आधारे जे तत्वाचे पालन करतात त्यांना एका विशिष्ट धर्माचे मानले गेले असेच वेगवेगळया कालखंडात वेगवेगळे नविन धर्म उदयास आले.

आता तुम्हाला धर्माचा उदय कसा झाला ते समजले का ? त्यांच्याबद्दल तुम्हाला काही माहिती असेल तर सांगाल काय ? तुमच्या मित्रासोबत वेगवेगळे गट करुन पाठ्यपुस्तकाच्या मदतीने वर्गात चर्चा करा.

अध्ययन पत्रक - 12

कृती क्रमांक 1: नविन धर्म उदय होण्याची कारणे कोणती ? विचार करा, पाठ्यपुस्तक अथवा शिक्षकांच्या मदतीने कारणांची यादी करून वर्गात चर्चा करा.

____

____

____

____

____

____

कृती क्रमांक 2: पाठ्यपुस्तकाच्या मदतीने बौद्ध धर्माचे आर्यसत्य समजून घेऊन लिहाल काय ? त्यानंतर प्रत्येक घटकाबद्दल वर्गात चर्चा करा.

कृती क्रमांक 3: वृध्दांना अथवा ज्येष्ठ नागरीकांना आपल्या दैनंदिन जीवनात आपण मुले या नात्याने कोणकोणती मदत करतो ते लिहा.

कृती क्रमांक 4: तुमच्या वर्गात किसागौतमी हे नाटक सादर करण्याबाबत चर्चा करा.

किसागौतमीच्या लाडक्या मुलाचा मृत्यू झाला, त्यावेळी ती दुःखी होवून मुलाचा मृतदेह घेऊन त्याला पुन्हा जीवंत करण्यासाठी रस्ते-रस्ते फिरु लागली ते दृष्य पाहून मन दुःखी झालेल्या एका व्यक्तीने तिला गौतम बुध्दांच्याकडे घेऊन गेला त्यावेळी गौतम बुध्द उद्गारले की मी तुझ्या मुलाला जीवंत (पुर्नजन्म) करतो पण अट अशी आहे की, तू गावातील ज्या घरामध्ये अजूनपर्यंत कोणीही मरण पावलेले नाहीत त्यांच्या घरातून मोहरी घेऊन ये. हे शब्द ऐकून किसागौतमी समाधानाने गावातील ज्या घरात मरण पावलेले नाहीत ते घर शोधत शोधत गाव फिरली पण जगात असे कोणतेही घर नाही की जेथे मृत्यू पावलेले लोक नाहीत हे सत्य जाणून ती माघारी येते.

जैन धर्म

महावीर हे जैन धर्मातील 24 वे तिर्थंकर असून त्यांनी जैनधर्माचा प्रचार केला. कठीण तपश्चर्या करुन त्यांनी दिव्य ज्ञान प्राप्ती केली लोक त्यांना 'जीन' असे संबोधू लागले. जीन म्हणजे जिंकणारा किंवा इंद्रिये ताब्यात ठेवणारा असा अर्थ होतो. महावीरांची प्रमुख शिकवण / तत्वे म्हणजे सत्य, अहिंसा, परोपकार, चोरी करु नये, संपत्तीचा संग्रह करु नये आणि ब्रम्हचर्य ही होत. कालांतराने जैन धर्मात दिगंबर व श्वेतांबर हे दोन पंथ उदयास आले कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ हे जैनांचे प्रमुख धार्मिक केंद्र आहे.

कृती क्रमांक 5: येथे अभ्यास सराव देण्यात आलेला आहे तो करतो किंवा नाही असे लिहून त्यापुढे कारण लिहा.

सराव	करतो / करत नाही	कारण लिहा
उदा. वडीलधाऱ्यांचा आदर करणे	करतो	आम्हांला ते योग्य आणि अयोग्य याबद्दल समजावून सांगतात
दुसऱ्यांच्या वस्तू त्यांना न सांगता घेऊन येणे		
खेळात इतरांना फसवूण जिंकणे		
मित्रासोबत भांडण करणे		
केलेल्या चूकीची माफी मागणे		
गरजूंना मदत करणे		

कृती क्रमांक 6: जैन आणि बौद्ध धर्मातील समानता आणि फरक ओळखून लिहा. त्यानंतर प्रत्येक धर्माबद्दल वर्गात चर्चा करून, तुमचा अभिप्राय लिहा.

समानता	फरक

कृती क्रमांक 7: कर्नाटकातील जैन आणि बौद्ध धर्माच्या ऐतिहासिक ठिकाणांची आणि स्मारकांची माहिती गोळा करा व त्याबद्दल जाणून घ्या.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 6.1

उत्तर भारतातील प्रमुख राजघराणी

अध्ययन निष्पत्ती 6.1 - भारतातील प्रमुख राजघराण्याबद्दल जाणून घ्याल.

मुलांनो, आम्ही पाठ्यपुस्तकाच्या सहाय्याने उत्तर भारतातील राज्यघराण्याविषयी जाणून घेतले आहोत. आता कृती करुया.

अध्ययन पत्रक - 13

कृती क्रमांक 1: कालानुक्रमे लिहा.

राजघराणी	कालानुक्रम (कालयुग)
हरियंक	सा.श.पू. 6 वे शतक ते सा.श.पू. 5 वे शतक
नंद वंश	सा.श.पू. 4 थे शतक
मौर्य घराणे	सा.श.पू. 4 थ्या शतकापासून सा.श.पू. 2 रे शतक
कुशाण	सा.श.पू. 1 ले शतक ते सा.श. 2 रे शतक
गुप्त घराणे	सा.श. 4 थे शतक ते सा.श. 6 वे शतक
वर्धन घराणे	सा.श. 7 वे शतक

अ.नं.	राजघराणी	कालानुक्रमे लिहा

कृती क्रमांक 2: दिलेल्या राजघराण्यांचा राज्यकारभार, कला आणि वास्तुशिल्पकला याबद्दल तुम्ही काय समजून घेतला ते लिहा आणि प्रत्येक घटकाबद्दल वर्गात वर्गमित्रासोबत चर्चा करा.

राज घराणी	राज्यकारभार, कला आणि वास्तुशिल्पकला आणि प्रमुख घटना
1. मौर्य	
2. वर्धन	
3. गुप्त	

कृती क्रमांक 3: खालील चित्रे पाहून ती कोणत्या काळातील आहेत त्या राजघराण्यांची नावे लिहा.

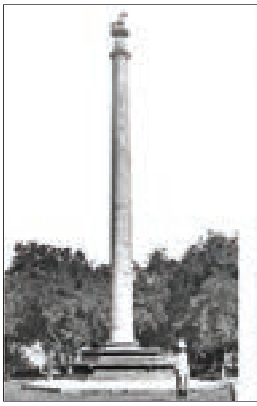
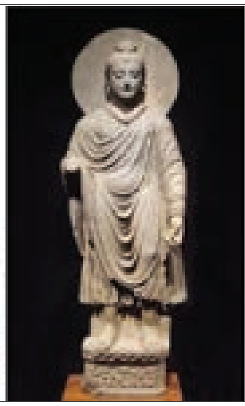

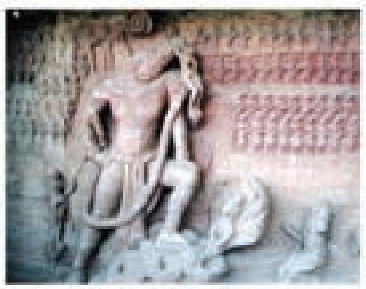

कृती क्रमांक 4: कलिंग युद्ध आणि युद्धाचा त्यानंतर झालेला परिणाम लिहा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 6.2

दक्षिण भारतातील प्रमुख राजघराणी

अध्ययन निष्पत्ती 6.2 - दक्षिण भारतातील राज घराण्याविषयी जाणून घ्याल.

मुलांनो,

दक्षिण भारतात कोणकोणत्या राज घराण्यांनी राज्य केले आहे? त्यांच्या देणग्या कोणत्या? होय दक्षिण भारतात अनेक राजघराण्यांनी राज्य केलेले आहे त्यापैकी सातवाहन, कदंब, गंग, बदामीचे चालुक्य, राष्ट्रकुट, कल्याणचे चालुक्य आणि होयसळ इत्यादी होय. या घराण्यातील प्रसिध्द राजे आणि त्यांच्या देणग्याबद्दल जाणून घेऊ.

अध्ययन पत्रक - 14

कृती क्रमांक 1: द. भारतातील प्रमुख राजघराणी दिलेली आहेत ती कालानुक्रमे लिहा.

राज्यघराणी	कालानुक्रमे लिहा
सातवाहन	सा.श.पू. 2ऱ्या शतकापासून ते सा.श. 2ऱ्या शतकापर्यंत
कदंब	सा.श. 4 थे शतक ते सा.श. 5 वे शतक
गंग घराणे	सा.श. 6 वे शतक ते सा.श. 12 वे शतक
बदामीचे चालुक्य	सा.श. 6 वे शतक ते सा.श. 8 वे शतक
राष्ट्रकुट	सा.श. 8 वे शतक ते सा.श. 10 वे शतक
कल्याणचे चालुक्य	सा.श. 10 वे शतक ते सा.श. 12 वे शतक
होयसळ	सा.श. 11 वे शतक ते सा.श. 14 वे शतक

दक्षिण भारतातील प्रमुख राज्यघराण्यातील काही घटना खाली दिलेल्या आहेत त्या कालानुक्रमे लिहा.

1) मौर्य साम्राज्याचे पतन

2) शालीवाहन शकाची सुरुवात

3) हलमिडी शिलालेख

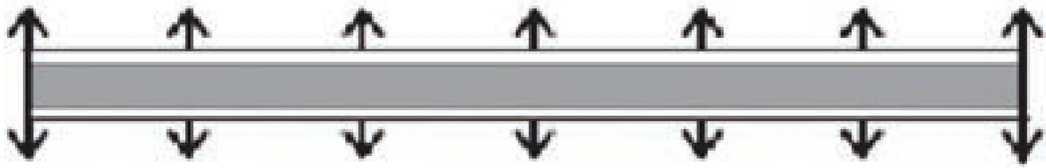

सा.श. 1500 सा.श. 1600 सा.श. 1700 सा.श. 1800 सा.श. 1900 सा.श. 2000 सा.श. 2100

कृती क्रमांक 2: खाली दिलेल्या (भारताच्या) नकाशात सातवाहन काळातील प्रमुख व्यापारी केंद्रे दाखवा आणि त्या काळातील कृषी आणि व्यापाराच्या वाढीची प्रमुख कारणे लिहा.

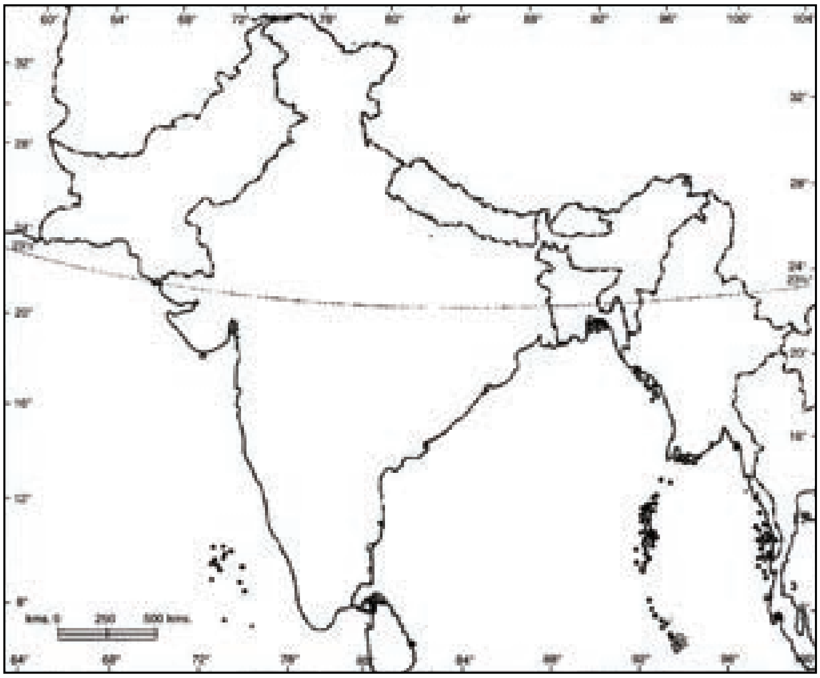

अध्ययन पत्रक - 15

कृती क्रमांक 1: खालील देवालयांचे निरिक्षण करुन कला आणि वास्तुशिल्प कलेच्या आधारावर ती कोणत्या राजघराण्याशी संबंधीत आहेत त्यांची नावे लिहा.

देवालय	ही देवालये कोणत्या राजघराण्याशी संबंधित आहेत ती लिहा.

कृती क्रमांक 2: दक्षिण भारतातील राजघराण्यानी निर्माण केलेल्या देवालयांच्या चित्रांचा संग्रह करून अल्बम तयार करा.

कृती क्रमांक 3: तुमच्या जवळच्या देवालयांना भेटी देऊन शिक्षकांच्या मदतीने देवालयांच्या भागाबद्दल जाणून घ्या.

अध्ययन पत्रक - 16

कृती क्रमांक 1: प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

1) द. भारतातील अनेक राज्यघराण्यांनी तळे / सरोवरांची निर्मिती का केली असावी याबद्दल लिहा.

----

2) सध्या तलावांची संख्या कमी होण्याची कारणे कोणती ?

----

3) तलावांचे आपण का संरक्षण केले पाहिजे ? चर्चा करा.

----

4) चोळांच्या काळातील ग्रामव्यवस्था आणि सध्याच्या ग्रामपंचायतीच्या समान वैशिष्टांबद्दल माहिती लिहा.

कृती क्रमांक 2: द. भारतातील राज घराण्यांनी अनेक स्मारके निर्माण केलेली आहेत. त्यांचे आपण का संरक्षण केले पाहिजे ?

कृती क्रमांक 3: मुलांनो, इतिहासाच्या रचनेसाठी सहाय्यक असलेल्या ऐतिहासिक स्मारकांचे रक्षण करणे ही आपली जबाबदारी आहे तर ऐतिहासिक स्मारकांना भेट दिल्यानंतर त्याच्या संरक्षणासाठी काय करावे? आणि काय करु नये ते लिहा.

स्मारकांच्या संरक्षणासाठी काय करावे	**काय करु नये**

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 7

मध्ययुगीन भारताची कालगणना

अध्ययन निष्पत्ती 7 - उत्तर आणि दक्षिण भारताशी संबंधित ऐतिहासिक घटनांची कालगणना जाणून घेतील.

कालक्रमाचा अर्थ जाणून घेऊ या!

मुलांनो, आपला इतिहास समजून घेण्यासाठी कालक्रम म्हणजेच एका नंतर एक घटना घडतात त्यांचा परस्पराशी संबंध असतो ती घटना कशी घडली आणि ही घटना कशी घडली याचा विचार केला जातो ही गोष्ट जाणून घेण्यासाठी आपण आपल्या कुटूंबाच्या कालक्रमाबद्दल विचार करु.

शिक्षक : तुमच्या घरात कोणकोण आहेत?

मुले : सर, वडील, आई, दादा, बहिण, काका, तात्या आणि त्यांची मुले सर्वजण आहेत.

शिक्षक : होय. त्यांच्यातील पहिल्यांदा कोण जन्मले? त्यानंतर कोण कोण जन्मले हे अनुक्रमे सांगता येईल का?

मुले : सर आमचे काका पहिल्यांदा नंतर आमचे वडील आमची काकी (मोठी) काकू (लहान) नंतर आमच्या काकांचा मुलगा, शेवटी मी सर.

शिक्षक : ओह! तु किती छान सांगितलास? तुमचे काका अगोदर आणि शेवटी तू हे तुला कसे समजले?

मुले : अगोदर आमचे काका जन्मले शेवटी मी जन्मलो त्यामुळे हे सहजपणे माहित झाले.

शिक्षक : शाब्बास, मुलांनो याला आपण कालरेषा असे संबोधू आता तुम्हांला एक प्रश्न विचारतो सांगा पाहू.

अध्ययन पत्रक - 17

कृती क्रमांक 1: कालक्रम

मुलांनो, तुमच्या कुटूंबातील घडलेल्या घटना कालानुक्रमे लिहिता का? मी तुम्हांला मदत करतो लिहा पाहू. (उदा. तुमच्या घरातील कुटूंब सदस्यांचा जन्म, घरातील विविध समारंभ इत्यादी)

अ. नं.	सामान्य शक वर्ष	घटना	घटनेस संबंधित व्यक्ती

शिक्षक : वाह! सर्वजण बरे आहात का? आता तुम्हांला कालक्रम म्हणजे काय माहित झाले, बरं आता आपण मध्यकालीन भारताच्या इतिहासात भारतात राज्य केलेली राजघराणी आणि त्यांच्या राज्यकारभारातील प्रमुख घटना कालानुक्रमे समजून घेऊया.

मध्ययुगीन भारतातील प्रमुख घटनांचा कालक्रम

अ.क्र.	सामान्य शक वर्ष	घटना	व्यक्ती
1	1000-1027	मोहम्मद गझणीच्या स्वाऱ्या	मोहम्मद गझणी
2	1191-1192	पहिली व दूसरी तराईनची लढाई	पृथ्वीराज चौहान आणि मोहम्मद घोरी
3	1206	दिल्लीच्या सुलतानशाहीची स्थापना	कुतबुद्दीन ऐबक
4	1308-1309	अल्लाऊद्यीन खिलजीच्या दक्षिण भारतातील लढाया	अल्लाऊद्यीन खिलजी मलिक काफूर
5	1327	दिल्लीहून दौलताबादला राजधा-नीचे स्थलांतर	महम्मद - बीन - तुघलक
6	1336	विजयनगर साम्राज्याची स्थापना	हरिहर व बुक्क
7	1347	बहामनी साम्राज्याची स्थापना	अल्लाऊद्दीन हसन गंगू बहामन शहा
8	1398	तैमूरचे भारतावर आक्रमण	तैमूर
9	1489	आदिलशाहीची स्थापना	युसूफ-आदिल शहा
10	1526	पानिपतची पहिली लढाई	बाबर व इब्राहिम लोदी
11	1556	पानिपतची दुसरी लढाई	अकबर व हेमू
13	1565	ताळीकोटची लढाई	रामराज्य व 5 शाही सुलतान
13	1582	दिने-इलाही धर्माची स्थापना	अकबर
14	1686	विजयपूरवर ताबा	औरंगजेब व सिकंदर आदिलशहा
15	1707	औरंगाजेबाचा मृत्यू	औरंगजेब

शिक्षकांना सूचना : वरील मध्ययुगीन कालक्रमानुसार सूचीबध्द केलेली वर्षे केवळ कालक्रमानुसार वापरली जातात त्यामुळे येणाऱ्या वर्षांचे मुल्यमापन करा इतर लक्षात ठेवलेल्या गोष्टींचा वापर करण्याची गरज नाही.

दिलेल्या मध्ययुगीन कालक्रमानुसार माहिती पत्रकात वेळ, घटना आणि व्यक्तीशी संबंधित घटनांचा कालक्रम समजून घ्या. मी काही प्रश्ने विचारतो त्यांची उत्तरे द्या.

कृती क्रमांक 2: खाली दिलेल्या घटना कालानुक्रमे लिहा

1) पानिपतची पहिली लढाई

2) विजयनगर साम्राज्याची स्थापना

3) तालीकोटची लढाई

4) तराईनच्या लढाया

5) अल्लाऊद्यीन खिलजीच्या दक्षिण भारतातील लढाया

1) --

2) --

3) --

4) --

5) --

कृती क्रमांक 3: दिलेल्या घटना कालानुक्रमीय सूचीवर शोधा आणि त्या योग्य ठिकाणी लिहा.

1) बहामणी साम्राज्याची स्थापना

2) तैमूरचे आक्रमण

3) दिने-इलाही धर्माची स्थापना

4) पानिपतची दुसरी लढाई

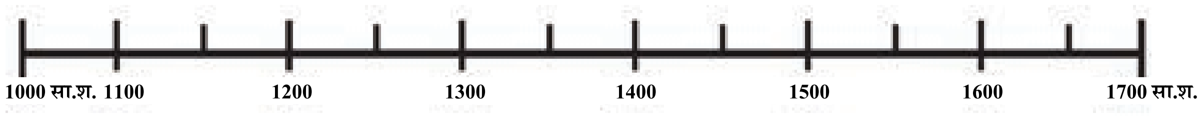

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 7.1

मध्ययुगीन शासन पध्दती

अध्ययन निष्पत्ती 7.1 - त्या काळातील प्रशासन पध्दतींची (व्याख्यासह) यादी करणे.

वाचूया ! जाणून घेऊ या

इक्ता पध्दत :

गुलाम घराण्यातील इल्तमशने प्रशासकीय सुधारणा करण्यासाठी आमलात आणलेली पध्दत म्हणजे इक्ता पध्दत होय. या पध्दतीमध्ये राज्याची मोठया आणि लहान घटकामध्ये विभागणी करुन त्यावर आपल्या विश्वासू सैनिक आणि सरदार यांची नेमणूक (अधिकारी) केली जात असत प्रारंभी ही पध्दत वेतन आधारित होती नंतर फिरोज शहा तुघलकाच्या काळात ती वंशपरंपरागत झाली इक्ता म्हणजे काही निर्बंध असलेली जमिन अथवा जमिन महसूलीची जबाबदारीची पध्दत होय. इक्ताच्या प्रमुखाला इक्तेदार म्हटले जात असत मोठया इक्त्याचे जे सरदार होते ते प्रशासकीय जबाबदारी बरोबरच सैनिकांची देखभाल सुध्दा करत असत.

मनसबदारी पध्दत :

अकबराने नव्याने अमलात आणलेल्या (सैनिकांना व नागरीकांना) प्रशासकीय व्यवस्थेला मनसबदारी पध्दत असे म्हणतात. ‘मनसब’ याचा अर्थ ‘श्रेणी’ अथवा ‘स्थान’ असा होतो या मनसबदारांच्या हातात असणाऱ्या सैनिकांच्या संख्येवरुन त्यांना श्रेणी दिली जात होती फार कमी म्हणजे 10 सैनिक आणि सर्वात जास्त म्हणजे 12 हजार सैनिक त्यात असत. प्रत्येक मनसबदारांना सैन्य व्यवस्थापनाबरोबरच कर आकारणी (कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्याची) जबाबदारीसुध्दा त्यांच्यावर होती बहुतेक मनसबदार होते ते विदेशी मुलूखाचे होते. त्यांची बदली करण्याचा अधिकार राजाला होता त्याबरोबर त्यांना रोख पगार दिला जात.

नायंकार पध्दत :

विजयनगर साम्राज्यातील प्रांतीय प्रशासकीय व्यवस्थेला नायंकार पध्दत असे म्हणत. प्रत्येक प्रांतास एका नायंकाराची (अधिकारी) नेमणूक केली जात असत. नायंकार करवसूली (अधिकारी) नेमणूक केली जात असत हे नायंकार करवसूली सैन्य व्यवस्थापन, कायदा आणि सुव्यवस्थेबरोबरच सैनिक पुरवत असत हे प्रत्येक वर्षी राजाला करवसूली करुन पोहचवत असत त्याचबरोबर लोकांचा सर्वोतोमुखी विकास, कृषी व्यवसाय, पाणीपुरवठा, कला आणि वास्तशिल्पकला तसेच लोककल्याण इत्यादी योजनांना / गोष्टींना प्रोत्साहन देत असत.

अध्ययन पत्रक - 18

कृती क्रमांक 1: भारताचा नकाशा काढून इक्ता, मानसबदारी आणि नायंकार या पध्दतीचा अवलंब कोणकोणत्या प्रदेशात केला होता तो प्रदेश ओळखा. इक्ता, मनसबदारी आणि नायंकार या पध्दतीत दिसून येणाऱ्या समानतेची यादी बनवा.

कृती क्रमांक 2: इक्ता, मनसबदारी आणि नायंकार पद्धतीत दिसून येणारी समानता आणि फरक यांची यादी तयार करा.

इक्ता पध्दत	मनसबदारी पध्दत	नायंकार पध्दत

अल्लाऊद्दीन खिलजीच्या बाजारपेठांच्या सुधारणा

अल्लाऊद्दीन खिलजीच्या प्रमुख सुधारणापैकी एक महत्वाची सुधारणा म्हणजे बाजारपेठांच्या सुधारणा होय. या सुधारणांच्या आधारावर त्याने 4 वेगवेगळया बाजारपेठांची स्थापना केली.

- **गल्ला बाजार / धान्य बाजार:** या बाजारपेठेत सर्व प्रकारचे आहार धान्य योग्य दरात मिळत होते. ही बाजारपेठ व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी कर आकारणी धान्याच्या रुपात केली जात. शेतकऱ्याकडून विकला जाणारा बाजारपेठेत विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक धान्यासाठी एक निर्दिष्ट आणि योग्य दरात मिळण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. या बाजारपेठेत वजन आणि मोजमाप यात फसवणूक होवू नये म्हणून काही मापदंड ठेवण्यात आले होते. जर यात फसवणूक झाली तर त्यांना कठीण शिक्षा दिली जात असत.

- **सराय-इ-अदल (कपडयांची बाजारपेठ):** ही एक तयार साहित्याची बाजारपेठ असून येथे वेगवेगळया प्रकारचे कपडे योग्य दरात विकत असत. या ठिकाणी कपडयाबरोबरच औषधी वनस्पती, तूप, तेल इत्यादी पदार्थ विकले जात येथे व्यापार करणाऱ्यांना नोंदणी करणे सक्तीचे होते.

- **गुलाम आणि प्राण्यांची बाजारपेठ:** या बाजारपेठेत गुलाम, घोडे व इतर प्राणी योग्य दरात विकण्याबरोबरच सरकारला नुकसान करणाऱ्या दलालांना दूर करण्यात (ठेवण्यात) अल्लाऊद्दीन खिलजी यशस्वी झाला / यश आले.

- **सामान्य बाजारपेठ:** वरील सर्व बाजारपेठेत मिळणाऱ्या वस्तू सोडून अन्य इतर वस्तू म्हणजे भाजीपाला, मिठाई, चप्पल, टोपी, दागिने इत्यादी वस्तू योग्य दरात विकल्या जात.

या व्यवस्थेमुळे दलालांची (मध्यस्थी) चैनी न होता सरकार प्रत्यक्षपणे शेतकऱ्यांकडून धान्य विकत घेतल्याने पैशाची गळती अथवा भ्रष्टाचाराला आळा बसत होता. प्रत्येक वस्तूंची किंमत सरकार ठरविल्याने प्रत्येकाला ती वस्तू योग्य दरात मिळत तसेच राज्याची आर्थिक परिस्थितीसुध्दा चांगली होती. याच्या शासन व्यवस्थेत कधीही दुष्काळ पडला नाही, दुष्काळाची सावलीसुध्दा पडली नाही ही विचार करण्याची गोष्ट आहे.

कृती क्रमांक 3: अल्लाऊद्यीन खिलजीच्या काळातील बाजारपेठ व्यवस्था आणि आजच्या परिस्थितीतील बाजारपेठ व्यवस्था यातील समानता व फरक ओळखा.

समानता	फरक

कृती क्रमांक 4: अल्लाऊद्दीन खिलजीने सामान्य जनतेला जीवनावश्यक वस्तू योग्य दरात मिळण्याची व्यवस्था केली होती या गोष्टीबद्दल तुझा अभिप्राय लिही.

अध्ययन पत्रक - 19

फिरोजशहा तुघलकाच्या काळातील पाणीपुरवठा व्यवस्था

फिरोजशहाने राज्य विस्तारापेक्षा राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये स्थिरता आणण्यासाठी प्रयत्न केला प्रथमत: त्याने राज्यातील कर्ज घेतलेल्या आणि दु:खात असलेल्या शेतकऱ्यांची कर्जपत्रे घेवून सार्वजनिक ठिकाणी जाळून सर्व शेतकरी कर्जमुक्त आहेत अशी घोषणा केली. याचबरोबर लोक कल्याण करण्यासाठी अनेक नवीन योजना अमलात आणल्या त्यापैकी पाणीपुरवठयासाठी कालव्यांची निर्मीती केली ते कालवे म्हणजे - अ) यमुना नदीपासून ते हिस्सार शहरापर्यंत ब) सतलज नदीपासून ते घागरा नदीपर्यंत क) घागरा नदीपासून फिरोजाबाद शहरापर्यंत ड) मांडवी आणि शेरमोर बेटापासून हनसीपर्यंत याच्या पाणी पुरवठयाच्या व्यवस्थेमुळेच याला 'भारताच्या कालव्यांचा पाणीपुरवठयांचा पितामह' असे म्हटले जाते. हे कालवे त्या काळातील शेतकऱ्यांचे जीवन समृध्द बनण्यास उपयुक्त ठरले त्याचबरोबर कृषी व्यवस्थेवर (व्यवसाय) लादण्यात येणारा करसुध्दा 1/10 उत्पन्नाच्या असल्या कारणांनी तो सुध्दा शेतकऱ्यांच्या हिताचा असल्याने त्याला 'शेतकरी स्नेही' म्हटले जाते.

कृती क्रमांक 1: फिरोजशहा तुघलक आणि आजच्या सरकारच्या काळातील शेतकऱ्यांच्या ज्या योजना आहेत यांच्यातील समानतेची यादी तयार करा.

कृती क्रमांक 2: शेतकऱ्यांची कर्जमाफी करण्यामागील कारणे आणि त्यांचे होणारे परिणाम यांचे विवरण द्या.

कृती क्रमांक 3: जमिनीचे मोजमाप करण्याचा उद्देश काय ? तुमची शेती कशी मोजली जाते हे पालकाशी चर्चा करुन त्याबद्दल जाणून घ्या.

कृती क्रमांक 4: जमिन नोंदीची उदा. द्या त्याची नोंद कशी व कोठे ठेवतात ?

कृती क्रमांक 5: तुमच्याकडे / तुम्हांला उपलब्ध असलेली जमिन नोंदीची प्रत गोळा करुन त्यातील घटकांची यादी करा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 7.2

मध्ययुगीन भारतातील धार्मिकेतर सुफी संतांचा प्रभाव

अध्ययन निष्पत्ती 7.2 - त्या काळातील सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रातील बदलांचे विवरण.

भारतीय समाजास सुफी संतांची देणगी

सुफी (वाद) चा उगम पर्शियामध्ये झाला 12 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ख्वाजा मोईद्दीन चिस्ती यांच्या आगमनाने भारतात त्यांनी प्रवेश (सुफी संत) केला. मुलत: 'सूफी संत' लोकरीचे कपडे परिधान करीत होते लोकरीला अरबी भाषेत 'सुफ' म्हणतात. त्यामुळेच या पंथांचे नाव सुफी संत असे ठेवण्यात आले सुफी पंथात इस्लाम धर्मामध्ये येणारा एक विधी आहे. सुफी संत हे कोणतेही / ताही काळ, स्थळ, मध्यस्थ आणि परिस्थितीचा विचार न करता प्रत्यक्षपणे देवावर असणारी श्रध्दा आणि भक्ती गाणे आणि नृत्याच्या माध्यमातून अर्पण करतात. सामान्यता सूफी खंगा, नावाच्या ठिकाणी अग्निच्या भोवती वाद्ये वाजवून रात्रीच्या वेळेस देवावर असणारी श्रध्दा व्यक्त करतात. या पंथाच्या आगमनाने भारतीय समाजावर अनेक परिणाम झालेले दिसून येतात. उदा :- हिंदूस्थानी शास्त्रीय संगीताचा उदय, विविध मतामध्ये सुसंवाद, ऊर्दू आणि विविध भारतीय भाषामधील सुफी 8 साहित्याचा विकास (कबीराचे दोहे, गालीबाच्या शाहिऱ्या, संत शिशुनाळ शरीफ यांची तत्वे (पदे), भारतीय पोषाख इत्यादी)

अध्ययन पत्रक - 20

कृती क्रमांक 1: सूफी संत कोण होते? त्यांचा उद्देश काय ?

कृती क्रमांक 2: सुफी संतांची तत्वे कोणती ? तुमच्या शेजारील गावात कोणत्याही सुफी संताचे उरुस होत असतील तर उरुसाबद्दलची माहीती गोळा करा / संग्रह करा.

____

____

____

____

____

____

कृती क्रमांक 3: सुफी संत आणि भक्ती पंथ या तत्वातील समानता व फरक ओळखा.

सूफी पंथांची तत्वे	भक्ती पंथाची तत्वे

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 7.3

मध्ययुगीन भारताची कला आणि वास्तुशिल्पकला

अध्ययन निष्पत्ती 7.3 - मध्ययुगीन भारतातील कला आणि वास्तूशिल्पकला या क्षेत्रात झालेले बदल ओळखणे.

अध्ययन पत्रक - 21

कृती क्रमांक 1: टिपा लिहा.

दिल्लीच्या सुलतानशाही काळातील इंडो-इस्लामिक बांधकाम शैलीतील काही चित्रे दिलेली आहेत ती पाहून शिक्षकांच्या सहाय्याने त्यावर टिपा लिहा.

1) कुवत-अल-इस्लाम मशिद (1192)	2) अलाई दरवाजा (1311) दिल्ली
3) अलाई मिनार (1316) दिल्ली	**4) कुतूब मिनार 1195 दिल्ली**
	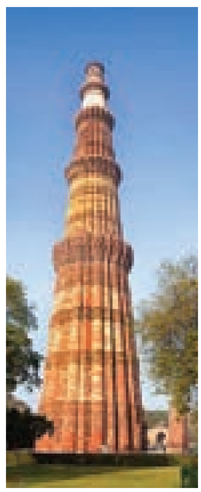

अध्ययन पत्रक - 22

कृती क्रमांक 1: दिल्ली सुलतानांच्या समकालीन द. भारतात राज्य केलेल्या होयसळ, विजयनगर आणि बहामणी इत्यादी राज्यांच्या काळातील काही स्मारकांची यादी करुन त्याबद्दल जाणून घ्या.

अ.नं.	राजघराणी	स्मारके
1	द्वारसमुद्रचे होयसळ	1
		2
		3
		4
		5
2	विजयनगर साम्राज्य	1
		2
		3
		4
		5
3	बहामणी साम्राज्य	1
		2
		3
		4
		5

कृती क्रमांक 2: तुमच्या गावात अथवा आजुबाजूच्या प्रदेशात एखाद्या स्मारकाच्या चित्रांचा संग्रह करुन ते चिकटवा आणि ते वास्तुशिल्प, त्याचा काळ, त्याचे निर्माते इ. घटकाबद्दल माहिती लिहा.

चित्र	विवरण

कृती क्रमांक 3: खालील चित्रात आग्रा आणि फत्तेपूर सिक्री येथील काही स्मारके दिलेली आहेत त्या स्मारकांचा इतिहासाची रचना करताना होणारा उपयोग लिहा.

पंचमहल , फत्तेपूर सिक्री	**दिवान-ई-खास , फत्तेपूर सिक्री**

ताजमहल, आग्रा	**पियेट्रा, डौरा**

____

____

____

____

____

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 8

आधुनिक भारताचा कालक्रम

अध्ययन निष्पत्ती 8 - आधुनिक युगातील घटना कालानुक्रमे समजून घेतील.

एका घटनेनंतर दुसरी घटना घडणे किंवा एकाचवेळी घडणाऱ्या घटनांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे एकमेकांवर परिणाम होतो हे आपण शिकलो आहोत. पण एखादी घटना घडण्याची अनेक कारणे असू शकतात ती कारणे समजून घेतल्याशिवाय संपूर्ण माहिती मिळत नाही. ती घटना आपण पूर्णपणे समजू शकत नाही एका घटनेमुळे दूसरी घटना घडते. आपण कोणत्याही कालखंडातील घटनांचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी त्या त्या काळातील घटनांचा सहसंबंध समजल्यावरच खरा इतिहास समजण्यास शक्य आहे.

ब्रिटीश काळात भारतात घडलेल्या घटना

1	वास्को-द-गामा भारतात कालिकत येथे आला.	1498
2	प्लासीची लढाई	1757
3	बक्सारची लढाई	1764
4	चौथे अँग्लो-म्हैसूर लढाई	1799
5	तिसरे अँग्लो-मराठा युध्द	1818-19
6	तिसरे अँग्लो-शिख युध्द	1849
7	भारतीय स्वातंत्र्याचे पहिले युध्द	1857
8	ईस्ट इंडिया कंपनीऐवजी ब्रिटीश सरकारद्वारे राज्यकारभारास सुरुवात	1858
9	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना	1885
10	बंगालची फाळणी	1905
11	माँटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा	1909
12	गांधीजींचे भारतात आगमन	1916
13	चंपारण्य सत्याग्रह	1918
14	मिंटो मोर्ले सुधारणा	1919

15	असहकार चळवळ	1920
16	लाहोर काँग्रेसचे अधिवेशन	1930
17	कायदेभंगाची चळवळ	1930
18	भारत सरकारचा कायदा	1935
19	भारत छोडो आंदोलन / चलेजाव चळवळ	1942
20	भारतीय संविधान समितीची रचना	1946
21	भारताची फाळणी (भारत पाकिस्तान विभागणी)	1947
22	भारतीय स्वातंत्र्य	1947

अध्ययन पत्रक - 23

कृती क्रमांक 1: खाली काही दिलेल्या घटना मागे, पुढे आहेत. त्या कालानुक्रमे लिहा.

अ.क्र.	घटना
1	माँटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा
2	कायदेभंगाची चळवळ
3	चंपारण्य सत्याग्रह
4	तिसरे अँग्लो-मराठा युध्द
5	प्लासीची लढाई
6	बंगालची फाळणी
7	लाहोर काँग्रेसचे अधिवेशन
8	चौथे अँग्लो-म्हैसूर युध्द
9	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना
10	ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार संपुष्टात-राणीची घोषणा

मुलांनो, कालानुक्रमे लिहीण्याचे कारण म्हणजे एका कारणांनी दूसरी घटना घडते. एखादी घटना घडत असताना अनेक कारणे त्यास कारणीभूत असतात. ते जाणून घेण्यासाठी आपण कालानुक्रमे लिहितो. वर्ष किंवा इसवी सन समजून घेण्यासाठी नव्हे.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 8.1

जलमार्गाचा शोध

अध्ययन निष्पत्ती 8.1 - सागरी मार्गाचा शोध घेण्यास कारणीभूत घटक समजून घेतील.

अध्ययन पत्रक - 24

नवीन जलमार्ग शोधण्याची कारणे

कृती क्रमांक 1: कथा वाचून समजून घ्या व प्रश्नांची उत्तरे द्या.

मसाला आणि कॅलिको कापड - संभाषण

लवंग : मी मसाला, माझे मूळ (गाव) भारतातील पश्चिम किनारा तुझे गांव कोणते?

कॅलिको कापड : माझे गाव (देश) देखील भारतच, मी मूळ बंगालचा माझे काहीजण गुजरात आणि दक्षिणेतसुध्दा आहेत.

लवंग : ओह! तू पण भारतीय होय! मग तू युरोपाला कसा गेलास ?

कॅलिको कापड : फार पूर्वीपासून युरोपियन आणि अरेबियातील राजेशाहीतील लोकांना मी आवडत असे. मी प्रथमत: अरेबियाला जाऊन नंतर युरोपला गेले भारतीयांनी मला प्रथमत: (अरबांना) अरेबियांना विकले आणि अरबांनी युरोपियांना विकले. येथे फक्त मी एकटा आलो नाही तर माझ्या बरोबर अलंकारीक वस्तू, मसाले पदार्थ, हस्तीदंत, मलमली कापड हे सगळेसुद्धा आले.

मसाला : होय! ते सर्वजण कोठे आहेत ?

कॅलिको कापड : ते सर्व युरोपातील वेगवेगळ्या बाजारपेठेत आहेत.

काळीमिरी : तुमच्यापेक्षा सर्वात आधी युरोपमध्ये आलेली मी. मी येथे प्राचीन काळापासूनच आहे. मला येथे फार मोठी मागणी असून मला 'मसाल्याची राणी' म्हणून ओळखतात. या देशात माझी बंगालपेक्षा जास्त मागणी आहे हे माहित आहे का?

कॅलिको कापड : होय! कोणकोणत्या देशांना तू आवडतीस ?

काळीमिरी : अरेबिया, फ्रान्स, हॉलंड, पोर्तुगाल, इंग्लंड, स्पेन व इटली हे सर्व देश परस्परांशी माझ्यासाठी लढले. इतके नाही तर सैनिकांना आणि कामगारांना वेतनाच्या रुपात मला देत होते माझी किंमत त्यांच्या देशाच्या नाण्यापेक्षा जास्त होती.

मसाला : तुझ्या किंमतीबरोबरच माझीसुध्दा किंमत असून जगातील अनेक लोकांना मी आवडते.

कॅलिको कापड : आम्ही सर्वजण एकाच ठिकाणाचे (देशाचे) काही कारणास्तव युरोपमध्ये आलो परस्परात वाद नको. आम्हा सर्वांना किंमत आहे, आम्हा कोणालाही मान दिला तर तो आमच्या देशाला मान दिल्यासारखा आहे ना! आमच्या भारताला (देशाला) सन्मान आहे ते आजही भारतासोबत व्यापार करण्यास उत्सुक आहेत.

1) प्राचीन काळापासून भारताचा कोणाशी व्यापारी संबंध आहे?

____

____

2) युरोपमध्ये कशाला जास्त मागणी होती?

____

____

3) स्वत:ला 'मसाल्याची राणी' म्हणून कोणी संबोधले? का?

____

____

4) भारतीय मसाले पदार्थ युरोपला विकून कोणी फायदा मिळविला?

____

____

5) भारतीय वस्तू _________________ खंडाच्या वेगवेगळया बाजारपेठेत मिळत होत्या.

6) कॅलिको कापडासोबतच ______________, ______________, ______________, ______________, इत्यादी वस्तू युरोपला पोहोचल्या.

7) भारतातून इतर देशामध्ये निर्यात केलेल्या आणि इतर देशामधून भारतात आयात केलेल्या वस्तूंची यादी तयार करा.

भारतातून निर्यात केलेल्या वस्तू	**विदेशातून भारतात आयात केलेल्या वस्तू**

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 8.2

कॉन्स्टँटीनोपलचा पाडाव

अध्ययन निष्पत्ती 8.2 - ऑटोमन तुर्कांनी कॉन्स्टँटीनोपल हे शहर जिंकून घेतले. त्यामुळे युरोपियांना नवीन जल मार्ग शोधण्याची गरज भासली याबद्दल एक कथा रचा.

भारतीय मसाल्याने घातला घोळ

मुलांनो, फार वर्षापूर्वी अरेबिया देशात काहीही पिकत नव्हते. ती रणभूमी असल्या कारणांनी जीवन जगणे कष्टदायक होते. तेथील लोक कृषी व्यवसायापेक्षा इतर व्यवसायात गुंतलेले होते. व्यापारामुळे त्यांचा आशिया आणि युरोप खंडाशी मोठा संपर्क होता. अरेबियातील लोकांनी भारतातील मसाले पदार्थाची ओळख शेजारील (इंग्लड, हॉलंड, पोर्तुगीज, फ्रान्स, ग्रीक, रोम, इटली इत्यादी) देशांना विकून अमाप संपत्ती मिळवू असा विचार केला. आपल्यासारखे जे मांस खातात त्यांना त्याची गोडी लावली मसाल्याचे पदार्थ त्यांना जास्त किंमतीने विकून अमाप संपत्ती मिळविली. याचबरोबर भारतात तयार होणारी सूती वस्त्रे, मसाले पदार्थसुध्दा व्यापाराच्या उद्देशाने युरोपाला पाठवित असत.

बघता बघता मसाले पदार्थांची मागणी वाढल्याने अरब लोक ते पदार्थ जास्त किंमतीने विकू लागले. आधीच मसाले पदार्थांचा आस्वाद घेतलेल्या युरोपियनांना ही चव विसरण्यासारखी नव्हती तसेच ते अरबांचासुध्दा सामना करु न शकल्याने धडपडत होते नंतर पिढयानपिढया व्यापारावर विश्वास ठेवणाऱ्या अरबांचे फार मोठे नुकसान होऊ लागले त्या कारणासाठी युरोपियन लोकांना भारतात येण्यासाठी एकमेव भूमार्ग होता तो म्हणजे कॉन्स्टँटीनोपल मार्ग (आजचे इस्तंबूल) होय. कॉन्स्टँटीनोपलला, 'युरोपियन व्यापाराचे प्रवेशव्दार' असे संबोधले जात तोच एकमेव मार्ग बंद केला तर युरोपियन कोठून जाणार याचा विचार करुन तुर्कांनी 1453 मध्ये ते शहर जिंकून घेतले आणि युरोपियन व्यापाऱ्यावर मोठया प्रमाणात कर लादू लागले.

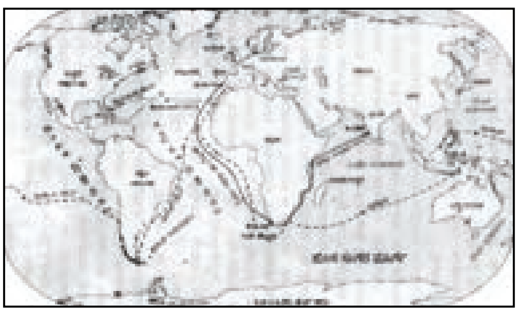

या अगोदर (त्याकाळी) मसाले पदार्थाचा आस्वाद घेतलेले युरोपियन लोक त्याची चव विसरु शकत नव्हते. काहीतरी करुन मसाल्याच्या पदार्थाच्या विक्रीच्या अट्टाहासापोटी जमिनीचा वापर न करता (भूमार्गाचा

वापर) नवीन जलमार्गाव्दारे व्यापार करण्याचा विचार केला, त्यासाठी त्यांनी तरबेज खलाशांना जलमार्ग शोधून काढण्यासाठी पाठविले. त्यापैकी एक म्हणजे वास्को-द-गामा याने 1498 मध्ये लिस्बन-केप ऑफ गुड होप- मोझांबिका - लक्षाव्दिपमार्गे केरळमधील कोचीन (कालिकत) या ठिकाणी येऊन पोहोचला. नविन जलमार्गाचा शोध लागला नंतर बाकीचे भारतात येऊ लागले. यामुळे अरबांचा जो भारताशी व्यापारी संबंध होता तो आता संपुष्टात आला अशारितीने अरबांचा जो मसाल्याचा व्यापार होता तो भूमार्गाऐवजी जलमार्गाने युरोपला जाऊ लागला.

अध्ययन पत्रक - 25

कृती क्रमांक 1: वरील गोष्ट वाचा. विचार करा. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

1) अरबांचे जीवन कसे होते?

----

2) अरब लोक कोणकोणत्या भारतीय वस्तू युरोपला पोहोचवित असत?

----

3) भारतातील कोणत्या वस्तूंना युरोपीयन बाजारपेठेत मागणी होती?

----

4) तुर्कांना युरोपियनावर राग येण्याचे कारण काय ? त्याचा परिणाम काय झाला ?

अध्ययन पत्रक - 26

कृती क्रमांक 1: खालील दिलेल्या जगाच्या नकाशात पोर्तुगाल, लिस्बन, केप ऑफ गुड होप, मादामास्कर, मोझांबिका, लक्षव्दिप, गुजरात, कोचीन, काही सागर आणि महासागर ओळखून त्यांना नावे द्या.

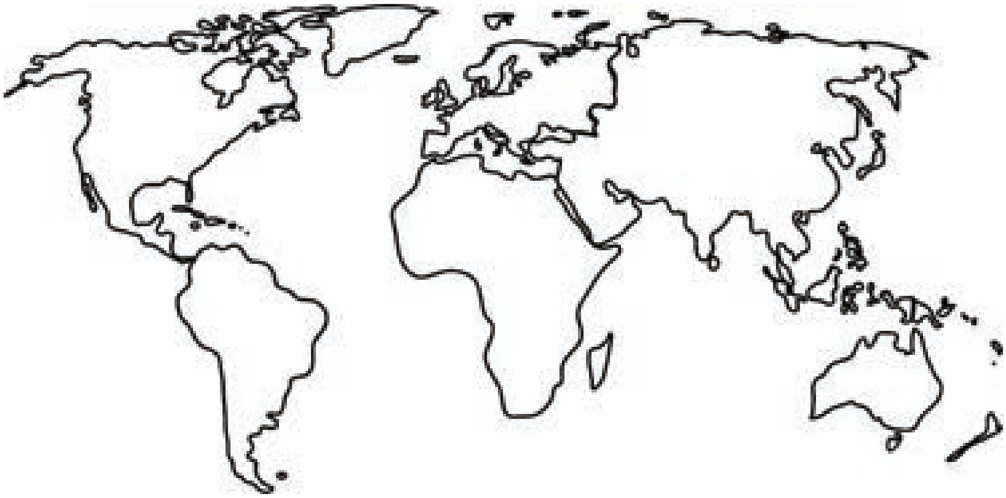

कृती क्रमांक 2: वास्को द गामा भारताकडे आलेला जलमार्ग रेषेच्या सहाय्याने नकाशात दाखवा

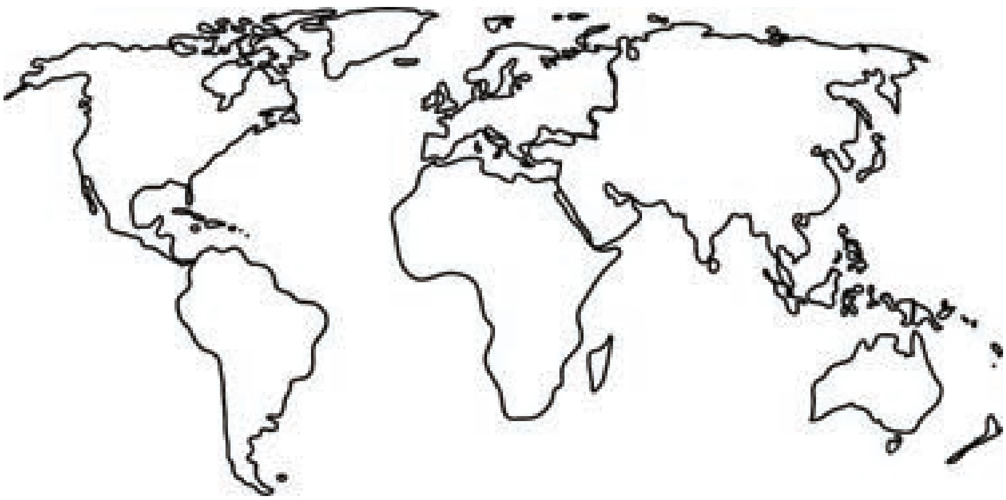

कृती क्रमांक 3: खाली काही स्थळांची जुनी नावे दिलेली आहेत त्यांची सध्याची नावे शोधून लिहा.

अ. नं.	स्थळांची जूनी नावे	स्थळांची आत्ताची नावे
1	कॉन्स्टँटीनोपल	
2	सिलोन	
3	कालिकत	
4	बाँबे	
5	पार्शिया	
6	मेसापोटेमिया	

कृती क्रमांक 2: योग्य शब्दांचा वापर करुन रिकाम्या जागा भरा.

1) प्राचीन काळातील 'युरोपियन व्यापाराचे प्रवेशव्दार' म्हणून ओळखले जाणारे शहर.

----

2) भारतात प्रथम आलेले युरोपियन.

----

3) भारताशी थेट व्यापार करण्याचे कोणी ठरविले ?

----

4) कॉन्स्टँटीनोपल हे शहर कोणी जिंकून घेतले ?

----

5) भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तू.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 8.3
भारतात ब्रिटीश सत्तेचा विस्तार

अध्ययन निष्पत्ती 8.3 - भारतात ब्रिटीश सत्तेच्या विस्ताराची कारणे समजून घ्याल.

येथे काही युध्दे दिलेली आहेत ज्यामुळे भारत ब्रिटीशांच्या नियंत्रणाखाली आला. चारही दिशेला जे सम्राट होते पण त्यांच्या पराभवामुळे भारत देश ब्रिटीशांच्या ताब्यात गेला.

- **पश्चिम भारत : ब्रिटीशांनी बंगालमध्ये आपल्या सत्तेचा पाया घातला**

  ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनी मोघल सम्राटाकडून व्यापार विषयक जो परवाना घेतला होता त्याचा ते गैरवापर करु लागले. यामुळे क्रोधीत झालेल्या सिराजउद्दौलाने कलकत्यावर आक्रमण करुन ते शहर जिंकून घेतले. त्यामुळे संतप्त झालेल्या ब्रिटीशांनी मीर जाफरला बंगालचा नवाब बनविण्याचे आमिष दाखविले आणि मीरजाफरला आपल्या बाजूने करुन घेऊन प्लासीच्या लढाईत सिराजउद्दौलाला पराभूत करुन मीर जाफरला बंगालचा नवाब बनविले. या युध्दामुळे ब्रिटीशांनी आपल्या सत्तेचा पाया मजबूत केला नंतर बक्सारच्या लढाईत विजय आणि अलाहाबादचा तह (1764) या विजयामुळे ब्रिटीश यशस्वी होऊन भारतावर कित्येक वर्षे नियंत्रण मिळवून राज्य केले.

- **दक्षिण भारत : चौथे अँग्लो-म्हैसूर युध्द (1799)**

  म्हैसूर हे हैदर अली आणि त्याचा मुलगा टिपू सूलतान यांच्या नेतृत्वाखाली एक शक्तीशाली राज्य म्हणून उदयास आले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हैसूर आणि ब्रिटीश यांच्यात चार युध्दे झाली आणि शेवटी चौथे अँग्लो-म्हैसूर युध्द (1799) टिपू सुलतानच्या पराभवाने आणि त्याच्या मृत्यूने संपले. यासह म्हैसूर आणि इंग्रज यांच्यातील लढा संपला. यामुळे कॅनरासारखी (किनारपट्टीवरील) मोठी बंदरे आणि कोईमत्तूर आणि श्रीरंगपट्टण यासारखी शहरे ब्रिटीशांच्या ताब्यात गेली दक्षिणेतील विजयाने ब्रिटीशांची सत्ता मजबूत झाली.

- **मध्य आणि पश्चिम भारत : तिसरे अँग्लो-मराठा युद्ध 1818-19**

  तिसरे अँग्लो-मराठा युध्द (1818-19) अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठे हे मध्य आणि पश्चिम भारतातील शक्तीशाली राजे बनले. सत्तेसाठी मराठयात आपापसात संघर्ष सुरु झाला आणि इंग्रजांना त्यांच्या अंतर्गत बाबतीत हस्तक्षेप करण्याची संधी प्राप्त झाली इंग्रज आणि मराठा यांच्यात अनेक युध्दे झाली. मुख्यत: तिसरे अँग्लो-मराठा युध्द (1817-19) हे त्यांच्यातील शेवटचे

युध्द होते. या युध्दात इंग्रजांनी पेशव्यांचा पराभव करुन त्यांना पदच्युत केले व त्यांचे सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतले पेशव्यांना पेन्शन मंजूर करुन कानपूर जवळील बित्तूरला पाठविण्यात आले. यामुळे संपूर्ण मध्यभारत ब्रिटीशांच्या ताब्यात आला.

- **उत्तर आणि वायव्य भारत : दुसरे अँग्लो-शिख युध्द 1849**

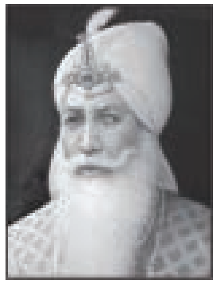

वायव्य भारतात महाराजा रणजितसिंह (1792-1839) यांच्या नेतृत्वाखाली एक प्रबळ राजकीय आणि लष्करी शक्तीनिशी उदयास आले. यामुळे भारतातील शिखांच्यावर नियंत्रण मिळविले. राजा रणजित सिंहाच्या मृत्यूनंतर पंजाबमध्ये गोंधळ माजला. याचा फायदा इंग्रजांनी घेऊन पंजाबवर हल्ला चढविला हेच पहिले अँग्लो-शिख युध्दाचे कारण ठरले. 1845 मध्ये शिखांच्या पराभवाने पहिले अँग्लो शिख युध्द संपले. 1849 मध्ये दुसऱ्या अँग्लो-शिख युद्धात शिख हे इंग्रजाकडून गुजरात युद्धात पराभूत होऊन शरणागती पत्करली. पंजाब प्रांत डलहौसीने आपल्या ताब्यात घेतले. महाराजा रणजित सिंह यांचा मुलगा दुलिप सिंह यांना पेन्शन मंजूर करुन इंग्लंडला पाठविण्यात आले. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने आता संपूर्ण उत्तर आणि वायव्य भाग आपल्या अधिपत्याखाली आणला अशा रितीने ब्रिटीशांनी संपूर्ण भारत आपल्या अधिपत्याखाली आणला.

अध्ययन पत्रक - 27

भारतातील राज्यांनी शरणागती पत्करलेल्या युध्दाची कारणे व परिणाम

कृती क्रमांक 1: खालील यादीत काही प्रमुख घटना (लढाया) दिलेल्या आहेत त्यांची कारणे व परिणाम लिहा.

	युध्दाची कारणे	परिणाम
प्लासीची लढाई 1757		
बक्सारची लढाई 1764		
चौथे अँग्लो-म्हैसूर युध्द 1799		
तिसरे अँग्लो-मराठा युध्द 1818-19		
दुसरे अँग्लो-शिख युध्द 1848-49		

अध्ययन पत्रक - 28

कृती क्रमांक 1: खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

1) ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने सर्वात शक्तीशाली असलेल्या नवाब, मराठे, म्हैसूरचे राजे आणि शिख यांच्या पराभवाची कारणे शोधूया.

----

2) 20 व्या शतकातील चाललेल्या एखाद्या युध्दाची माहिती गोळा करुन त्याची कारणे व परिणाम लिहा.

----

3) युध्दे होण्याची कारणे कोणती? ते कसे रोखता येईल? तुमचा अभिप्राय लिहा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश 8.4
ब्रिटीश सत्तेचा परिणाम

अध्ययन निष्पत्ती 8.4 - भारतातील ब्रिटीश सत्तेच्या विस्ताराच्या परिणामांचे विश्लेषण करतील.

सुमारे 300 वर्षापूर्वी ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतावर ताबा मिळविला होता. संपत्तीच्या लालसेने ते भारतातील जनसामान्य लोक, शेतकरी आणि व्यापाऱ्यावर मोठया प्रमाणात कर लादत होते. जर कर भरले नाहीत तर कठीण शिक्षा दिली जात असत प्रामुख्याने याचा परिणाम शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यावर होत असे. शेतात पिक येवा अगर न येवो अतिवृष्टी, अनावृष्टी किंवा दुष्काळ असो शेतकऱ्यांना कर वेळेतच द्यावा लागत असत.

इ.स. 1793 मध्ये कायमधारा जमिनधारी पध्दतीच्या नावाखाली, जमिनदारांनाच जमिनीचा मालक मानला गेला त्यामुळे खरेदीदारांना त्यांच्या पारंपारिक हक्कापासून दूर रहावे लागले. भाडेकरु (शेतकरी) दिलेल्या 10/11 भाग सरकारला जमा करत व 1/11 भाग आपल्याकडे ठेवत असत काही कारणास्तव जास्त कर लादला तर जास्तीचा कर आपणच ठेवून घेत असत. जर कर वेळेत भरला नाही तर शेतकऱ्यांच्या जमिनी विकल्या जात असत.

इ.स. 1820 साली थामस मन्रो मद्रासचा गव्हर्नर झाल्यानंतर त्याने जमिनदारी पध्दतीऐवजी रयतवारी पध्दत अमलात आणली. मद्रास आणि बाँबे प्रांतातील प्रदेशात आणि आसाम, कोडगू प्रांतातील बहुतेक भागामध्ये याची अंमलबजावणी केली. दक्षिण आणि नैऋत्य भारतात जमिनदार नसल्या कारणांनी जमिन करणारे (शेतकरी) करार करुन जमिनीचे मूल्यमापन करण्याची पध्दत लागू करण्यात आली. जमिन कर जास्त म्हणून जर ती जमिन कसत नसतील तर ती पडीक जमिन समजली जात असत. या पध्दतीत जो जमिन कसत तोच जमिनीचा मालक समजला जात त्यांना जमिन महसूल रोखीने द्यावा लागत असत.

यानंतर आलेल्या गव्हर्नर विल्यम बेटींग याने गंगेच्या मैदानी प्रदेशात वायव्य भारत आणि मध्य भारताच्या काही भागात महलवारी पध्दत लागू केली ही पध्दत म्हणजे जमिनदारी आणि रयतवारी पध्दतीचे मिश्रण होय. या पध्दतीत एक किंवा एकापेक्षा जास्त गाव जोडून त्याला महल असे म्हणत आणि संबंधित क्षेत्राच्या प्रमुखाशी महसूल करार केला जात असे महलाच्या आधारे महसूलाचे वाटप

करण्यात आले. जमिनीची मालकी शेतकऱ्यांना दिली असली तरी ती कायमची नव्हती जमिनीच्या आधारावर कर आकारणी केली जात असत. महलदार महसूल गोळा करीत असत हेच गावातील (प्रमुख) पुढे जमिनदार म्हणून ओळखू लागले.

वरील तीन प्रकारच्या जमिन महसूल पध्दती नवीन वाटल्या तरी त्या नवीन नव्हत्या. कारण भारतीय राजांनी (शेरशहा, अकबर) सुरु केलेल्या पध्दतीत थोडासा बदल करुन ईस्ट इंडिया कंपनीने त्या अमलात आणून एकंदरीत शेतकऱ्यांचे शोषण केले.

अध्ययन पत्रक - 29

कृती क्रमांक 1: चित्रे पाहून चित्राबद्दल माहिती लिहूया (चित्र आमचे लिखाण आमचे).

चित्र आमचे	(लिखाण आमचे) चित्र पाहून लिहू
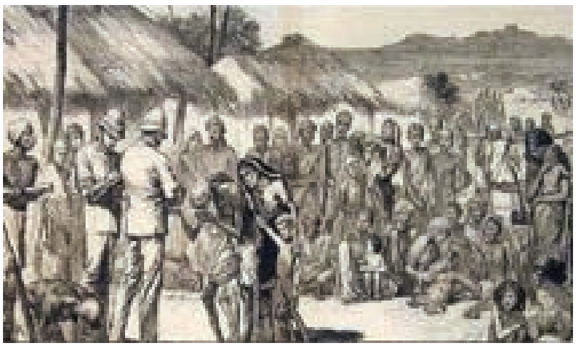	

अध्ययन पत्रक - 30

कृती क्रमांक 1: आजच्या जमिन नोंदणीशी संबंधित कागदपत्रकांच्या भूमिकेबल जाणून घेऊ या.

1) --

----

2) --

----

3) --

----

4) --

अध्ययन पत्रक - 31

कृती क्रमांक 2: भारताच्या नकाशात मद्रास, बंगाल, मध्य भारत आणि वायव्य प्रदेश ओळखा / दाखवा.

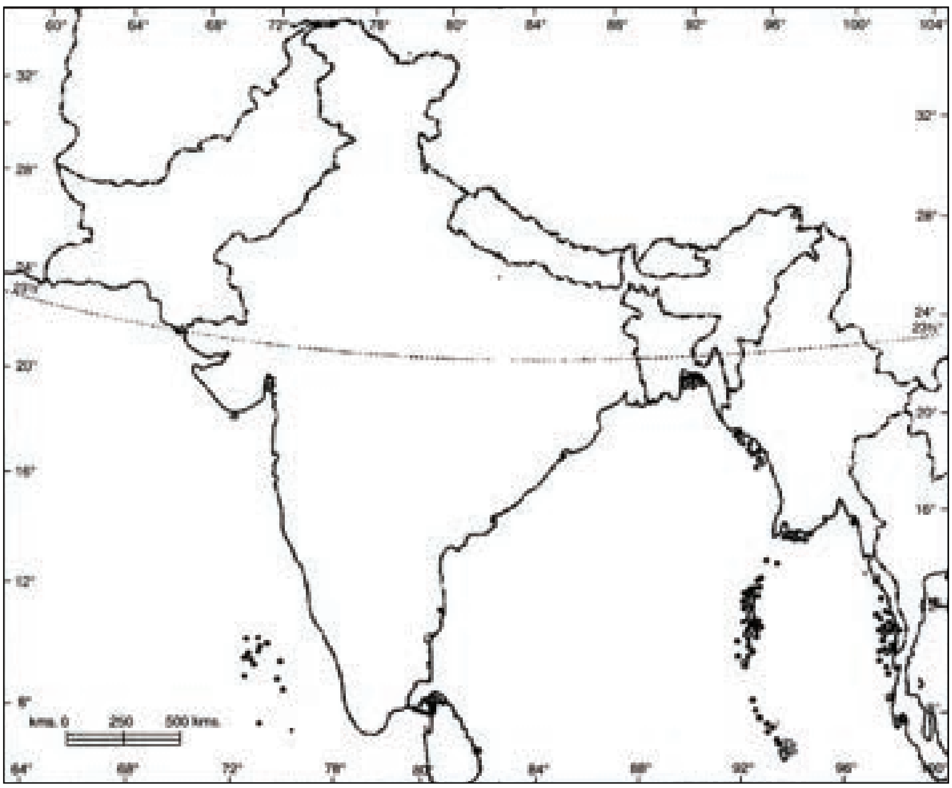

अध्ययन पत्रक - 32

कृती क्रमांक 1: या तिन्ही पध्दतीतील समानता आणि फरक लिहून भारतीय शेतकऱ्यांविषयी माहिती लिहा.

अ. क्र.	जमिन महसूल पध्दत	समानता	फरक
1	जमिनदारी पध्दत		
2	महलवारी पध्दत		
3	रयतवारी पध्दत		

कृती क्रमांक 2: प्रस्तुत आपल्या देशातील काही कृषी धोरणांची यादी करा.

अध्ययन पत्रक - 33

कृती क्रमांक 1: खालील दिलेल्या शेती उताऱ्याचे निरिक्षण करा आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

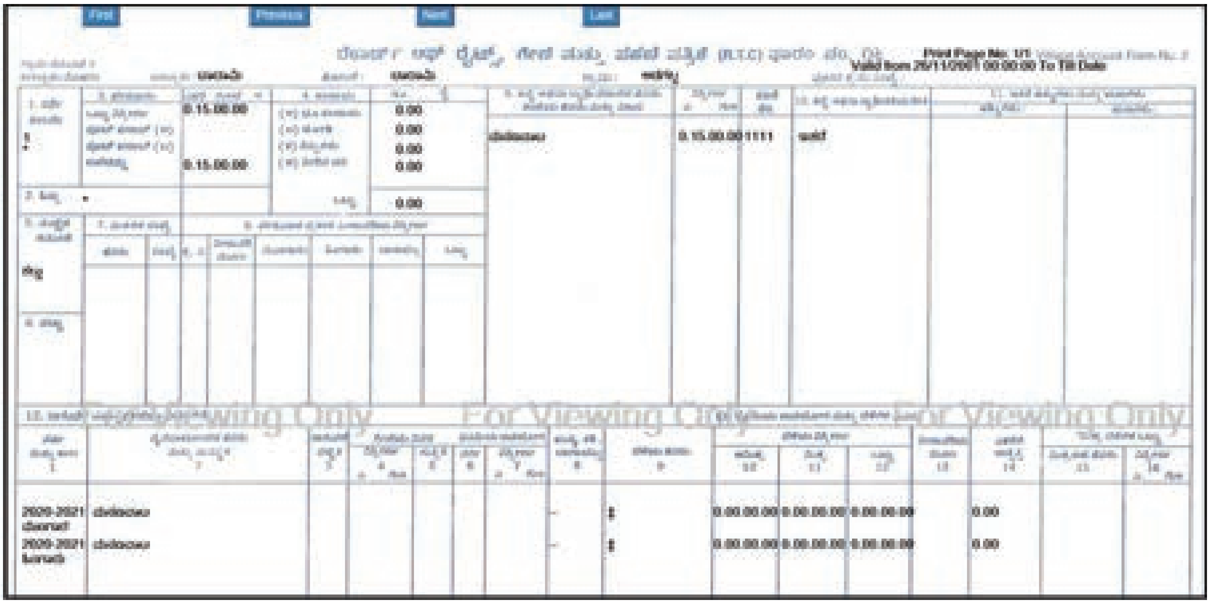

शेतीचा 7/12 उतारा

1) मातीचा नमूना कोणता आहे ?

---

2) जमिनीचा विस्तार किती आहे ?

---

3) हा उतारा कोणत्या गावाशी संबंधित आहे ?

---

4) ही शेती (भूमी) कोणाशी संबंधित आहे ?

---

5) जमिनीचा सर्व्हे नंबर किती आहे ?

अध्ययन पत्रक - 34

कृती क्रमांक 1: अलीकडच्या काही दिवसात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येसंबंधित विषय प्रसार माध्यमांमध्ये प्रसिध्द होत आहेत याची कारणे वडिलधाऱ्यांशी चर्चा करुन संग्रहीत करुया, आणि या कारणांसाठीचे स्वत:चे योग्य उपाय सुचवू या.

कारणे	
तुम्ही सुचविलेले योग्य उपाय	

कृती क्रमांक 2: शिक्षकांनी उपलब्ध केलेल्या कोणत्याही एका जमिन दाखल्याचे सुक्ष्म निरिक्षण करा आणि त्यातील प्रमुख अंशाची यादी करा.

1) ____________________

2) ____________________

3) ____________________

4) ____________________

5) ____________________

6) ____________________

7) ____________________

कृती क्रमांक 3: खाली वृत्तपत्राचे कात्रण दिलेले आहे. त्याचे वाचन करुन तुमचा अभिप्राय लिहा.

ಸಮಗ್ರ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದ ರೈತರಿಗೆ ಆದಾಯ

____

____

____

____

____

____

कृती क्रमांक 4: ब्रिटीश काळामध्ये मी जर शेतकरी असतो तर काय केलो असतो सुचना सांगा.

____

____

____

____

____

____

अध्ययन पत्रक - 35

चित्र 1- मध्य भारतात दिसून आलेले दृश्य

ब्रिटीश काळातील सर्वात भिषण दुष्काळाचा सामना करणारे शेतकरी, शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेचे चित्र, शेतकऱ्यांनी कष्टाने कमावेलेले सर्व कराच्या रुपाने त्याने गोळा करुन त्यांना वाईट स्थितीला जमिनदार, राजकारणी यांनी आणून ठेवले आणि आपण मात्र ऐषाराम जीवन जगले ब्रिटीशांच्या कालामध्ये काही नैसर्गिक दुष्काळ तर काही कृत्रिम दुष्काळ निर्माण झाले होते. जमिनी पिकल्या नसल्या तरीही ब्रिटीश तसेच जमिनदार यांनी सर्व काही कराच्या रूपाने नेल्याने शेतकरी उपासमारीने मेले.

चित्र 2- हे बेंगळूर येथील दृश्य आहे

मयत प्रेतांवर अंत्यसंस्कार न करता घरी प्रेत सोडून गेलेल्या अनेक घटना घडल्या. स्वत: पिकवलेले स्वत:ला खायला न मिळाल्याने अनेक लोक गल्ली गल्लीमध्ये मृत्यूमूखी पडले त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार करण्याची ताकत त्यांच्या संबंधितांच्याकडे नव्हती अशी बिकट परिस्थितीतील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील काही दृश्ये दिलेली आहेत त्यांचे निरीक्षण करा.

चित्र 3- हे कर्नाटकातील बळ्ळारी येथील दृश्य आहे

ही चित्रे पहा. एकवेळ दुष्काळ पडला तर लोकांना वाचविण्यासाठी काय केले पाहिजे?

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 9

ब्रिटीशांच्या प्रशासकीय सुधारणा आणि भारतीयांच्या प्रतिक्रिया

अध्ययन निष्पत्ती 9 -

1. आदिवासी चळवळीमुळे स्वातंत्र्य संग्रामास स्फूर्ती मिळाली. हे समजून घेतील.
2. ब्रिटीश राजवटीच्या सुधारणा आणि भारतीयांच्या प्रतिक्रियांचे विश्लेषण करतील.

संथालांचे बंड 1855

ओरिसा आणि बंगाल प्रातांमध्ये कृषी व्यवसाय करणारे संथाल आदिवासी जमीनदारी पध्दतीमूळे भूमिहीन झाले. त्यामुळे त्यांनी बिहारच्या राजमहल टेकडयांवर फाळयाने शेती करु लागले, त्या एक आणा शेतफाळा असणारे सहा रुपये वाढवून जमिनदारांनी त्यांच्यावर अत्याचार सुरु केला, तसेच शेतफाळा न दिल्यास त्यांच्या स्त्रिया व मुलांच्यावर अत्याचार निरंतर चालू होते.

हलगलीच्या बेरडांचे बंड 1857

मुलांनो, हलगली हे बागलकोट जिल्हयातील एक छोटेसे खेडे. या खेडयाने ब्रिटीशांची झोप उडवून दिली. 1857 मध्ये ब्रिटीशांनी शस्त्रास्त्रांच्या वापरावर कायद्याने बंदी घातली. प्रत्येकाने शस्त्रास्त्रे बाळगण्यासाठी ब्रिटीशांची परवानगी घेणे सक्तीचे होते. याचा उद्देश म्हणजे भारतीयांनी ब्रिटीशांविरुध्द शस्त्रास्त्र हल्ले करु नयेत. तसेच ज्यांनी शस्त्रास्त्र वापरण्याची परवानगी घेतली नाही त्यांनी शस्त्रास्त्रे सरकारकडे जमा करण्याचे आदेश देण्यात आले. पण बेरड लोक त्यांच्या परंपरेनुसार

शस्त्रास्त्रे आपल्याजवळ बाळगत व तो आमचा जन्मसिध्द हक्क आहे असे मानत. त्यामुळे त्यांनी ब्रिटीशाची विनंती धूडकावून लावली, सणांच्या दिवशी ते शस्त्रास्त्रे पवित्र म्हणून पूजनसुध्दा करत.

1857 मध्ये कर्नल सेनेटकेर आणि माल्क यांनी नोव्हेंबर 29 मध्ये बेरडांच्यावर हल्ला केला. बेरडांनी ब्रिटीशांविरुध्द लढा देवून खूप नुकसान केले त्यामुळे रागाने सेनेटकेर यांनी गावाला आग लावली. यामध्ये कित्येक बेरड लोक सापडले, काहीजन जवळच्या जंगलामध्ये पळून गेले, तसेच पळून गेलेल्या 290 लोकांना कैद केले व 19 बंडखोरांना फासावर लटकावले.

अध्ययन पत्रक - 36

कृती क्रमांक 1: संथालानी ब्रिटीशांविरुध्द बंड पुकारण्याची कारणे कोणती विवरण द्या.

____

____

____

कृती क्रमांक 2: सध्याच्या दिवसांमध्ये आदिवासी लोकांच्या परिस्थिती विषयी ऐकून आपला अभिप्राय लिहा.

____

____

____

अध्ययन पत्रक - 37

कृती क्रमांक 1: 1857 च्या प्रथम स्वातंत्र्य संग्रामाबद्दल एक छोटया कथेची रचना करा.

____

____

____

कृती क्रमांक 2: 1857 च्या प्रथम स्वातंत्र्य युध्दानंतर भारतामध्ये प्रत्यक्ष ब्रिटीश राणीच्या कारभारास सुरुवात होण्याची कारणे कोणती?

कृती क्रमांक 3: ब्रिटीशांनी भारतामध्ये केलेल्या सुधारणा तसेच त्याला संबंधित काही प्रमुख बदल दिलेले आहेत ते योग्य ठिकाणी जोडया जूळवून लिहा.

अ.क्र.	**सुधारणा**	**प्रमुख बदल**
1	नागरी सेवा	प्रत्येक जिल्हयामध्ये पोलीस ठाण्याची स्थापना.
2	लष्करी योजना	कंपनीच्या नोकरांनी खाजगी व्यापार करावयाचा नाही.
3	पोलीस व्यवस्था	कलकत्त्यामध्ये प्रथम सुप्रिम कोर्टाची स्थापना.
4	न्यायव्यवस्था	डेहराडून मिलिटरी ॲकडमिची स्थापना.
5	इंग्रजी शिक्षण	शेतकऱ्यांना जमिनीची पत्रके देण्यात आली.
6	कृषी सुधारणा	मुक्त व्यापारी धोरण (निती).
7	व्यापार-वाणिज्य	सती पध्दत निषेध कायदा.
8	सामाजिक सुधारणा	विश्व विद्यालयांची स्थापना.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 10

सामाजि क आणि धार्मिकसुधारणा

अध्ययन निष्पत्ती 10 - ब्रिटीश प्रशासनांच्या काळातील भारतामधील समाज सुधारकांची माहिती समजून घेतील.

समाज सुधारक

1) राजाराम मोहनरॉय :

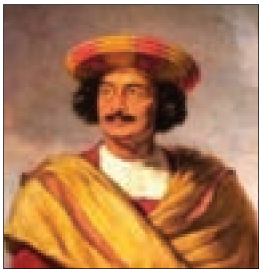

राजाराम मोहनरॉय यांचा सांप्रदायिक कुटूंबामध्ये जन्म झालेला असला तरी काही रुढी, परंपरा याबाबत त्यांनी प्रश्न निर्माण केले. महिलांच्या समान हक्कासाठी खूप परिश्रम घेतले. बालविवाह, बहूपत्नित्व, सतीपध्दत यासारख्या अनिष्ट प्रथेमूळे महिलांच्या शोषणाविरुध्द त्यानी प्रथम चळवळ सुरु केली. महिलांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी राजाराम मोहनरॉय यांनी पाहिलेले स्वप्न अजून साकार झाले नाही हे विषादनिय आहे.

2) स्वामी विवेकानंद :

स्वामी विवेकानंद यांनी हिंदू धर्मातील वाईट गोष्टीविरुध्द लढा दिला. 1893 मधील शिकागो येथील विश्वधर्म संमेलनात मानवता व सर्व, धर्म समानता याबल प्रतिपादन केले. मानवाची आध्यात्मिक दृष्टीवर कार्य केले. आपल्या गुरुंच्या नावाने रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. याच्या अंतर्गत शारदा मातेच्या नावाखाली महिला विभाग मिशनमध्ये कार्य करत होते. मानवी समुहाची सेवा, सौहार्दता आणि सुसंवाद निर्माण करणे हे रामकृष्ण मिशनचे उद्देश होते. अस्पृश्यता विरुध्दसुध्दा त्यांनी खूप कार्य केले.

3) महात्मा ज्योतिबा फुले :

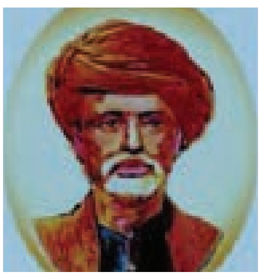

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचा जन्म महाराष्ट्रातील पूणे शहरामध्ये झाला. त्यांचे पूर्वज फुले विकत होते म्हणून त्यांचे आडनांव फूले होते त्यांचे महत्वाचे कार्य म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार, शिक्षकांची कमतरता निर्माण झाल्याने त्यांनी स्वतःच्या पत्नी सावित्रीबाईना प्रशिक्षण देवून शिक्षिका म्हणून नेमणूक केली. 1848 ते 1852 या कालावधीमध्ये त्यांनी अनेक शाळा स्थापन केल्या. सर्व लोक देवाचे पुत्र आहेत हे तत्व त्यांना खूप आवडले पूढे त्यांनी सत्यशोधक

समाज नावाची संस्था स्थापन करुन अस्पृश्यता, जातीपध्दत, बालविवाह, केशमुंडन, बालहत्यांकांड यांच्या विरुध्द जोरदार चळवळी सुरु करुन समाजामध्ये बदल (सुधारणा) करण्याचा प्रयत्न केला.

4) दयानंद सरस्वती :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. अंधश्रध्देचा विरोध केला. मूर्तीपूजा नाकारली, स्त्रीयांना समान हक्क, गौरव मिळावा यासाठी त्यांनी चळवळी केल्या, मुलांच्या शिक्षणाला महत्व दिले सर्व धर्मातील तात्वीक आणि वैज्ञानिक बाबींचे विश्लेषणद्वारे सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. ओम (ॐ) हे ईश्वराचे अत्युन्नत शक्ती आहे असे आर्य समाजाच्या माध्यमातून समजून सांगितले. समाजातील सर्व लोकांच्या प्रगतीसाठी आणि विश्वासाठी काम केले. योग आणि लेखन यासह आपल्या जीवनशैलीच्या माध्यमातून वैदिक धर्माचे सार लोकांपर्यंत पोहोचवले, ते चुकीचे म्हणता येणार नाही. वेदाच्या काळात वर्णाश्रम पद्धत अस्तित्वात नव्हती. ती पद्धत बंद करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला.

5) ईश्वरचंद्र विद्यासागर :

माणूस घडविण्याची प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण आणि तो प्रत्येकाचा हक्क आहे असे ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी प्रतिपादन केले. भारतातील ते एक नवोदय, धर्म निरपेक्ष, मानवतावादी होते, या युगातील कोणत्याही साक्षर स्त्रीने अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक स्मरणामध्ये ठेवण्यासारखे धाडसी व्यक्तीमत्व म्हणजे विद्यासागर. विशेषतः आपल्या देशातील स्त्री मुक्तीसाठी कठोर परिश्रम घेणारी एक महान व्यक्ती होती, 'विद्यासागर यांच्याकडून स्फूर्ती घेतलेली नाही अशी एकही व्यक्ती आपल्या देशात नाही' असे गौरवोदगार स्वामी विवेकानंद यांनी विद्यासागर यांच्याबाबत काढले आहेत. त्यांनी आपली धार्मिक मनोभावना ही चळवळीपासून अलिप्त ठेवली. या भूमिमध्ये पहिल्यादांच मानवतावादी चळवळ ही शक्य होईल इतकी विज्ञान, इतिहास तसेच तर्काच्या आधारे विकसित करण्याचा खूप प्रयत्न केला तसेच त्यांनी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातला.

6) पंडीत रमाबाई :

हिंदू समाजाचे पुरुषी वर्चस्व, ख्रिश्चन संस्थांचे पुरुषी वर्चस्व आणि वसाहतवादाच्या अधिकाराला रमाबाईंनी सातत्याने विरोध केला. हंटर कमिशनने भारतातील शिक्षणावर आपल्या मतात म्हटले आहे की, '99 टक्के भारतीय पुरुष हे स्त्री शिक्षणाच्या विरोधात आहेत.' त्यांनी आंतरजातीय विवाहाच्या माध्यामातून जातीयवादाची भिंत मोडून काढून सावित्रीबाई फूले यांच्या सोबत शोषितांना शिक्षण देण्यासाठी कष्ट घेतले.

अध्ययन पत्रक - 38

कृती क्रमांक 1: ब्रिटीश राजवटीत भारतीय समजासुधारकांनी स्थापन केलेल्या संस्थांची नावे आणि त्यांची प्रमुख तत्वे लिहून सुधारकांच्या सुधारणा लिहा.

समाजाचे नांव	तत्वे	सुधारणा
ब्राम्हो समाज		
आर्यसमाज		
रामकृष्ण मिशन		
थिऑसॉफिकल सोसायटी ऑफ इंडिया		

कृती क्रमांक 2: भारतीय समाजसुधारकांची चित्रे संग्रह करून खाली दिलेल्या जागेमध्ये चिकटवा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 11

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख व्यक्ती आणि घटना

अध्ययन निष्पत्ती 11 - भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत लढलेल्या प्रमुख व्यक्ती आणि घटना याबद्दल जाणून घेतील.

अध्ययन पत्रक - 39

काळयापाण्याची शिक्षा (कालपाणी) तुम्हांला माहिती आहे का?

काळेपाणी याचा अर्थ काळे असलेले पाणी पण येथे असा अर्थ नाही येथे काळया पाण्याची शिक्षा म्हणजे भारतीयांना प्राण्यांपेक्षा वाईट छळ, हत्या करण्याची दिलेली शिक्षा भारतीय पळून जाऊ नयेत अशा ठिकाणी तुरुंगवास शिक्षा देऊन छळ करण्याचे अज्ञात स्थळ म्हणजे बेट असायचे त्यामुळे आजुबाजूचे पाणी काळे वाटायचे बंगालच्या उपसागरातून असलेल्या अंदमान आणि निकोबार बेटांमध्ये 572 बेटे आहेत त्यापैकी 38 बेटांवरच लोकवस्ती आहे आणि पोर्टब्लेअर ही राजधानी आहे.

1858 पासून ब्रिटीशांनी काळयापाण्याची शिक्षा झालेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांना बंदी बनवून थेट अंदमान निकोबार बेटांच्या समूहातील वैपर बेटांवर ठेवण्यात आले नंतर 1896 मध्ये सेक्यूलर कारागृहाचे बांधकाम सुरु होऊन 1906 मध्ये पूर्ण झाले. त्यामुळे हे व्दिप भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामामध्ये अत्यंत महत्वाचे ठिकाण आहे. हजारो स्वातंत्र्य सैनिकांनी या काळयापाण्याची शिक्षा अनुभवलेली आहे. कित्येक लोक घरी न परतता या काळया पाण्याच्या मध्यभागी आपला प्राण सोडलेला आहे. येथे स्वतंत्र सेल (कोठडी) आहेत, आणि त्यांच्या शेजारी कोण आहेत, हे कळेल इतक्या उंच भिंती आहेत, जर कोणी पळून जाण्याचा प्रयत्न केला तर हे बेट समुद्राने वेढलेले आहे, जिथे जगातील सर्वात मोठया मगरी आहेत जंगलामध्ये चूकवून गेले तर त्या ठिकाणी नरभक्षक शिकारी होते. या कारणांमुळे तेथून पळून जाणे अशक्य होते. हा तुरूंग ब्रिटिशांनी भारतीयांवर केलेल्या अत्याचाराचा साक्षीदार आहे. अशा प्रकारची शिक्षा अनुभवलेले हजारो स्वातंत्र्य सैनिकांपैकी काही येथे आहेत. त्यांचे स्मरण करु या. वीर विनायक दामोदर सावरकर, भुक्तेश्वर दत्त, भाई प्रेमानंद, सछिंद्रनाथ सन्याल, बाबराव सावरकर, बरिंद्रकुमार घोष आणि इतर.

भारताला प्रथम स्वातंत्र्य मिळालेला प्रदेश म्हणजे अंदमान व्दिपसमूह होय. सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वातंत्र्याची घोषणा करून पहिले पंतप्रधान झालेले, हेच ते बेट याला ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

कृती क्रमांक 1: काळयापाण्याची माहिती वाचून खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

1) काळेपाणी म्हणजे --------- (काळे असे पाणी, पिण्याचे पाणी, तुरंगवास, बाटलीतील पाणी).

2) सेल्युलर कारागृह ------- बेटावर आहे (लक्षव्दिप, निकोबार, अंदमान).

3) येथे -------- साठी लढणाऱ्यांना कैद केले जात असे.

4) चूका करणाऱ्यांना --------- येथे पाठविले जाते.

5) कर्नाटकातील सर्वात मोठे कारागृह -------- येथे आहे.

6) अंदमान निकोबारमध्ये ------ बेटे आहेत त्यामधील ---- मध्ये लोकांची वस्ती आहे.

यांच्याबल माहिती करुन घेऊया

1) झाशीची राणी लक्ष्मीबाई :

1828 मध्ये बित्तूर या ठिकाणी राणी लक्ष्मीबाईचा जन्म झाला. नानासाहेब आणि तात्या टोपे यांच्या सोबत त्या लहानपणी तलवार आणि घोडेस्वारी शिकल्या. तिचा विवाह 1842 मध्ये झाशीचा राजा गंगाधरराव यांच्याशी झाला. लग्नानंतर 4 थ्या वर्षी दामोदर नावाच्या मुलाला जन्म दिला. ते मूल चार महिन्यांचे असताना मरण पावले. ब्रिटीशांनी ज्या भारतीय राजांना वारस नाहीत अशी संस्थाने दत्तक वारसा नामंजूर कायद्यानुसार खालसा करण्याचे आदेश दिले. त्याप्रमाणे 1854 मध्ये झाशीचे संस्थान बळजबरीने खालसा करण्याचे प्रयत्न झाले. याला विरोध करण्यासाठी ग्वाल्हेर जवळ चूरशीची लढाई झाली या युध्दात राणी लक्ष्मीबाईला वीर मरण आले.

2) झलकारी बाई :

1857 मध्ये झलकारी बाई नावाच्या दलित महिलेने मोठा संघर्ष केला. 22 नोव्हेंबर 1830 रोजी कोरी समुदायातील कुटूंबामध्ये एकुलती एक मुलगी म्हणून तिचा जन्म झाला ती सैनिक झाल्यानंतर लक्ष्मीबाईची सल्लागार म्हणून

काम केले. राणीच्या रक्षणासाठी राजवाडयातून पळ काढून स्वत: राणीचा वेष धारण करुन धैर्याने लढा देऊन ग्वाल्हेरच्या किल्यामध्ये 1858 मध्ये मरण पावली.

3) खुदिराम बोस :

डिसेंबर 1889 मध्ये जन्मलेल्या खुदीराम बोस यांनी लहान वयातच आई गमावली. बहिण, भावांच्या सोबत वाढलेला खुदीराम बोसची क्रांतीकारकांच्या बरोबर ओळख झाली. बंकिमचंद्रानी लिहिलेल्या 'वंदे मातरम्' या गीतामुळे त्यांच्या नसानसामध्ये देशभक्ती ओंथबून वाहत होती. अशाप्रकारे सुमारे पंधरा वर्ष वयाचा असतानाच देशभक्तीने पेटून उठलेला बोस, क्रांतिकारी संघटनेबरोबरर जवळचे संबंध निर्माण केले, बंगालमधील मुजफरपुरचा निकृष्ट न्यायाधिश किंग्सफोर्ड याच्यावर बॉम्ब फेकून ठार मारण्याचा प्रयत्न अयशस्वी झाल्याने, जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. भारताचा अत्यंत कमी वयाचा क्रांतिकारक म्हणून इतिहासात त्याची ख्याती आहे.

4) भगतसिंग :

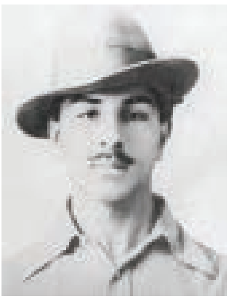

भगतसिंग यांचा जन्म 28 सप्टेंबर 1907 रोजी शीख कुटूंबात आजच्या पाकिस्तानातील पंजाबाच्या बंगा या ठिकाणी झाला 1921 मध्ये त्यांनी असहकार चळवळीमध्ये भाग घेतला तसेच पंजाबमध्ये नवयुवकांची सभा नावाची संस्था स्थापन केली. 1922 च्या चौरीचौरा घटनेमूळे ते क्रांतिकारक म्हणून नावारुपास आले दिल्लीमधील केंद्र शासन सभेमध्ये आपल्या संघटनेच्या मार्फत बॉम्बस्फोट घडवून आणला म्हणून ब्रिटींशानी त्यांना कैद करुन 16 दिवस जेवण न देता तुरुंगात डांबून ठेवले तेथे त्याने एका त्रासदायक ब्रिटीश अधिकाऱ्याची हत्या केली म्हणून त्यांना 23 मार्च 1931 रोजी लाहोरच्या मध्यवर्ती कारागृहात त्यांच्या साथीदारांसह फाशी देण्यात आली.

5) रामप्रसाद बिस्मिल :

रामप्रसाद बिस्मिल हे कवी आणि स्वातंत्र्य सैनिक होते 11 जून 1897 मध्ये शहजानपूरमध्ये त्यांचा जन्म झाला. 'हिंदूस्थान रिपब्लीक असोसिएशन' आणि आर्यसमाज या संघटनेचे ते सदस्य झाले. सुखदेव आणि अष्टाक उल्लाखान आणि इतरांसोबत काकोरी येथे 9 ऑगस्ट 1925 मध्ये रेल्वेमधून ब्रिटीश अधिकारी पैसे घेऊन कोषालय (खजाने) कार्यालयात जात असताना रेल्वे थांबवून दरोडा घातला.

त्यामुळे क्रोधीत झालेल्या ब्रिटीशांनी 40 पेक्षा जास्त स्वातंत्र्य सैनिकांना कैद करुन फाशीची शिक्षा सुनावली 19 डिसेंबर 1927 रोजी वयाच्या 30 व्या वर्षी त्यांना फाशिची शिक्षा देण्यात आली.

6) चंद्रशेखर आझाद :

असहकार चळवळीतील चौरीचौरा येथील घटनेमुळे त्यांनी हिंसात्मक चळवळींचा अवलंब केला. ते सुध्दा 'हिंदूस्थान रिपब्लीक असोसिएशनचे' सदस्य होते. अनेक चळवळीमध्ये त्यांनी भाग घेतला 1925 मध्ये घडलेल्या काकोरी घटनेमध्येही त्यांचा सहभाग होता. 1928 मध्ये त्यांनी ब्रिटीश पोलीस अधिकाऱ्याला ठार मारले जेव्हा इंग्रजांनी आजच्या अलाहाबाद पार्क येथे त्यांना कैद करण्याच्या प्रयत्न केला तेव्हा त्यांनी स्वत:वर गोळी झाडली. तेव्हापासून त्या पार्कला (उद्यान) आझाद पार्क असे नाव देण्यात आले आहे.

7) सुभाषचंद्र बोस :

ओरीसामधील कटक शहरामध्ये 1897 मध्ये जन्मलेले सुभाषचंद्र बोस हे क्रांतिकारकांच्यामध्ये प्रमुख होते. जालियनवाला बाग घटना आणि ब्रिटीशांच्या दडपशाहीचा बदला घेण्याचे वचन घेऊन दुसऱ्या महायुध्दाच्या वेळी ते परदेशात गेले. इंग्रजांच्या बाजूने युध्द करण्यासाठी सिंगापूरच्या तुरुंगात असलेल्या भारतीयांनी सुटका करून त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय सैन्याची स्थापना केली. इंग्रजांविरुध्द सशस्त्र लढा दिला. ते गाधीजींचे समकालीन नेते असून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा देऊन नवीन पक्षाची स्थापना केली. जागतिक बलाढय हुकूमशहा हिटलर, मुसोलिनी आणि हेडकी टोजोर यांच्या मदतीने ब्रिटीशांचा युध्दामध्ये पराभव करुन भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. याच संघर्षामध्ये 1945 मध्ये विमान अपघातात त्यांचा मृत्यू झाला. पण त्यांच्या मृत्यूबाबत गुढ कायम आहे.

8) सुखदेव :

सुखदेव हिंदूस्थान सोशियालिस्ट रिपब्लीक असोसिएशनचे प्रमुख सदस्य होते. हिंसात्मक लढा देण्यामध्ये ते प्रमुख होते. सुखदेव थाप्पर यांचा जन्म 15 मे 1907 मध्ये लुधियानामध्ये झाला. त्यांचा भगतसिंग, शिवराम राजगुरु यांच्याशी संबंध होता. दिल्ली असेंब्लीवर बॉम्ब हल्ला करुन ब्रिटीश अधिकारी सँडर्स यांना ठार मारले म्हणून 23 मार्च 1931 रोजी वयाच्या 24 व्या वर्षी त्यांना लाहोर येथे फाशी देण्यात आली.

अध्ययन पत्रक - 40

कृती क्रमांक 1: वरील व्यक्तींनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी कोणत्या पध्दतीचे योगदान दिले आहे ते तुम्ही सांगा.

कृती क्रमांक 2: स्वातंत्र्य लढयातील तुमची आवडती व्यक्ती कोण ? आणि त्यांचे कोणते कार्य तुम्हांला चांगले आवडले याबाबत तुम्ही तुमच्या वाक्यात लिहा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 11.1

अहिंसा आणि सत्याग्रहांच्या आधारे स्वातंत्र्य चळवळी

अध्ययन निष्पत्ती 11.1 - स्वातंत्र्य चळवळीतील अहिंसेचा मार्ग आणि असहकार चळवळीबद्दल समजून घेतील.

अहिंसा आणि सत्याग्रह

1920 मध्ये गांधीजींनी ब्रिटीश सरकारला असहकार करण्यासाठी आणि स्वराज्याची मागणी उचलून धरण्यासाठी सर्व भारतीयांना आवाहन केले त्यांच्या आवाहनावर न्यायालये, शाळा, सरकारी कार्यालये आणि निवडणुकांवर बहिष्कार टाकणे, आपल्या पदव्या परत करणे, विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकणे हे सर्व उद्देश (कार्यक्रम) होते. चळवळ प्रभावी करण्यासाठी रचनात्मक योजना तयार केली. कातणे, स्वत:ची वस्त्रे स्वत: तयार करणे, अस्पृश्यता निवारण करणे आणि हिंदू-मुस्लिमांमध्ये एकी निर्माण करणे यावर जोर देणाऱ्या समाजाभिमुख कार्यक्रमांची आखणी केली. शेतकरी, महिला आणि सर्व वर्गातील विद्यार्थी सहभागी झाले आणि सरकारने आंदोलनावर मात करण्यासाठी दडपशाहीचे धोरण स्विकारले संतापलेल्या लोकांनी चौराचौरी येथील पोलीस ठाण्याला आग लावली आणि 22 पोलिसांना जिवंत जाळण्यात आले. या हिंसक कृतीमुळे असहकार चळवळ मागे घेण्यात आली परंतु पहिल्यांदाच ही घटना भारताच्या कानाकोपऱ्यातील लोकांपर्यंत पोहचली तसेच खादी लोकप्रिय झाली.

12 मार्च 1930 रोजी दांडी सत्याग्रहाने सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु झाली. मिठाच्या कराच्या विरोधात ब्रिटीशांचा कायदा मोडून स्वत: मीठ बनविले. यातून प्रेरित होऊन लोक विदेशी मालावर बहिष्कार, दारुची दुकाने बंद करणे, अरण्य सत्याग्रह, कर न भरणे यासारख्या कार्यक्रमांमध्ये मोठया प्रमाणात भाग घेतले कर्नाटकातील कारवार जिल्हयामधील अंकोलामध्ये मीठ तयार करुन लोकांना मोफत वाटण्यात आले. त्यामुळेच याला भारतीय इतिहासात प्रमुख स्थान आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीजींचे महत्वाचे टप्पे

* 1869 जनन (जन्म)
* 1894 आफ्रिकेमध्ये नटाल इंडियन काँग्रेसची स्थापना
* 1917 चंपारण्य सत्याग्रह
* 1919 रौलट कायद्याविरुध्द लढा
* 1920 असहकार चळवळ

* 1928 सायमन कमिशनला विरोध
* 1930 सविनय कायदेभंगाची चळवळ
* 1932 पूणे करार
* 1942 क्विट इंडिया चळवळ (चलेजाव चळवळ)
* 1947 गांधीजींच्या नेतृत्वात भारताला स्वातंत्र्याची घोषणा
* 1948 मरण

गांधीजींच्याबद्दल तुम्हांला किती माहिती आहे? एकवेळ वाचूया

1869 मध्ये जन्मलेले मोहनदास करमचंद गांधीजी आपल्या बालपणापासूनच चांगले गुण संपादन करत आले होते. त्यांच्या जीवनातील अनेक घटना सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग स्विकारण्यास प्रेरित केल्या. उदा. सत्य हरिशचंद्र नाटक, रेल्वे डब्यातून ढकलून दिलेली घटना. त्यांच्या संघर्षाच्या जीवनाची सुरुवात दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेदा विरुद्धाच्या लढण्यापासून झाली.

1915 मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आल्यानंतर गांधीजींनी पहिल्यांदा चंपारण्य चळवळीमध्ये भाग घेऊन तेथील लोकांची परिस्थितीचा अर्थ (जाणिव) करुन घेतला. 1920 मध्ये लोकांना एकत्रित करुन भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आवाहन केले सविनय कायदेभंगाची चळवळ, असहकार चळवळ, चले जाव चळवळ, स्वदेशी चळवळ अशा अनेक चळवळींच्या माध्यमातून ब्रिटीश सत्तेविरुध्द लढा दिला अशाप्रकारे त्यांच्या नेतृत्वामूळे 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यांच्या चळवळी आणि जीवनामध्ये सत्य आणि अहिंसा ही प्रमुख अस्त्रे होती. त्यांनी सर्वोदय या सर्वोदयांच्या विकासाच्या संकल्पनाचा पुरस्कार केला.

शिवपूर ध्वज सत्याग्रह: म्हैसूर संस्थानातील लोकांच्यामध्ये स्वातंत्र्याची संकल्पना निर्माण झाल्याने सरकार विरुध्द त्यांनी आंदोलनास प्रारंभ केला. आंदोलनामध्ये भाग घेतलेल्या नेत्यांना इंग्रजांनी कैद करुन तुरुंगात टाकण्यास सुरु केले. मात्र लोक त्यांना न घाबरता 26 जानेवारी 1938 रोजी स्वातंत्र्य दिन साजरा केला. त्या सर्वांना कैद करण्यात आले त्यामुळे संतापलेल्या जनतेने म्हैसूरच्या बाहेर ध्वज सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. शिवपूरमध्ये तिरुमलगौड यांच्या जमिनीमध्ये ध्वजस्तंभ उभारण्यात आला पण म्हैसूरच्या मॅजीस्ट्रेटच्या हुकूमावरुन आजुबाजूच्या प्रदेशात एक महिन्याच्या कालावधीमध्ये कोणत्याही प्रकारची सभा, मिरवणूक, ध्वजारोहण करु नये असा आदेश देण्यात आला पण सदरचा आदेश

धुडकावून 9 एप्रिल 1938 रोजी टी. सिध्दलिंगय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली ध्वजारोहण करण्यात आले. आदेशाचे उल्लंघन केल्याच्या कारणांमुळे अनेकांना अटक करण्यात आले तीन दिवसांच्या ध्वज सत्यग्रहाची आग संपूर्ण राज्यामध्ये पसरली.

अधिक माहितीसाठी :- कर्नाटकातील मिठाचा सत्याग्रह

20 फेब्रुवारी 1930 रोजी बळ्ळारी येथे झालेल्या प्रादेशिक कॉंग्रेस कमिटीमध्ये कर्नाटकात मिठाचा सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या सत्याग्रहासाठी अकोला हे योग्य स्थळ आहे असा निर्धार करण्यात आला. तसेच गावांगावांमध्ये याचा प्रचार करुन लोकांच्यामध्ये जागृती करण्यात आली मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी निघालेल्या मिरवणूकीमध्ये गांवा गावामधून आलेले हजारो स्त्री-पुरुष दिसत होते. त्यामध्ये अनेक स्त्रिया आपल्या लहान मुलांना सोबत घेऊन उन्हातान्हात आलेल्या होत्या. सिताबाई सराफ आणि श्रीमती आनंदीबाई हनमट्टीकर यांनी ''कर भरणा केलेले मीठ कोणी खाऊ नये, मिठाचा कायदा आपल्यावर लादलेला अप्रत्यक्ष गुलामी आहे. कर न भरता, स्वत:चे मीठ खाऊन स्वातंत्र्य मिळवूया.'' या प्रकारच्या घोषणा व भाषणे देत होते. समुद्राचे पाणी साठवून तेथील मामलेदाराच्या समोरच पाणी उखळून मीठ तयार करुन लिलाव करण्यात आला. जवळजवळ 40,000 जास्त लोकसमुदायमध्ये अंकोलाचा आदिवासी समाजाच्या देऊ होनप्पा नाईक नावाच्या व्यक्तीने 30 रुपयाला पहिल्यांदा तयार केलेले स्वदेशी, विनाकर मीठ खरेदी केले. स्वामी विद्यानंद यांनी ब्रिटीशांनी भारतीयांच्यावर लादलेले अन्यायी कायदे शांततेच्या मार्गाने मोडून स्वराज्याची स्थापना केली पाहिजे असे त्यांनी आवाहन केले. पोलिसांनी प्रमुख नेत्यांना अटक केली होती. तरीसुध्दा मीठाचे सत्याग्रह 45 केंद्रामध्ये विस्तार झाला. मोठया संख्येने विद्यार्थीसुध्दा धाडसाने या सत्याग्रहात सामील होऊन मीठ तयार केले व विक्रीसुध्दा केली. पोलीसांच्या लाठीमाराला न जुमानता मिठाचा सत्याग्रह यशस्वी करुन दाखविला.

अध्ययन पत्रक - 41

कृती क्रमांक 1: प्रश्नांची उत्तले द्या.

1) गांधीजींना अहिंसा आणि सत्याग्रह या मार्गांची का निवड केली ?

----

2) असहकार चळवळीमध्ये मोठया संख्येने जनतेचा सहभाग असण्याच्या कारणांची यादी करा.

----

3) खाली दिलेल्या चळवळींनी स्वातंत्र्य मिळविण्यात कसे योगदान दिले ?

असहकार चळवळ	सविनय कायदेभंगाची चळवळ

कृती क्रमांक 2: मिठाचा सत्याग्रह केलेल्या कर्नाटकातील प्रमुख व्यक्तींची यादी तयार करून त्याच्याबद्दल जास्तीची महिती शिक्षकाकडून समजून घ्या.

विचार करुन पहा

भारतीय स्वातंत्र्य गांधीजींच्या सहभागामुळे झालेले बदल कोणते?

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 12

भारताची फाळणी

अध्ययन निष्पत्ती 12 - भारताच्या फाळणीची कारणे जाणून घ्याल.

अध्ययन पत्रक - 42

कृती क्रमांक 1: भारताच्या फाळणीस कारणीभूत घटकांची यादी करा व चर्चा करा.

____

____

____

____

____

____

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

भाग - 2
भूगोल
अध्ययनांश - 13
पृथ्वीचे थर

अध्ययन निष्पत्ती 13 - पृथ्वीच्या थराबद्दल जाणून घेतील.

पृथ्वीच्या अंतर्गत थरामध्ये काय आहे ?

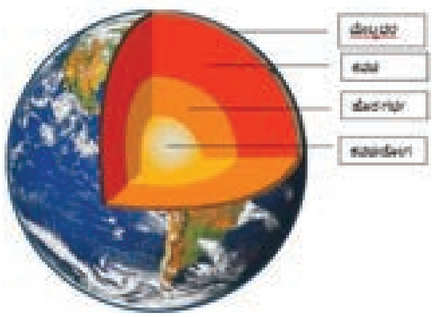

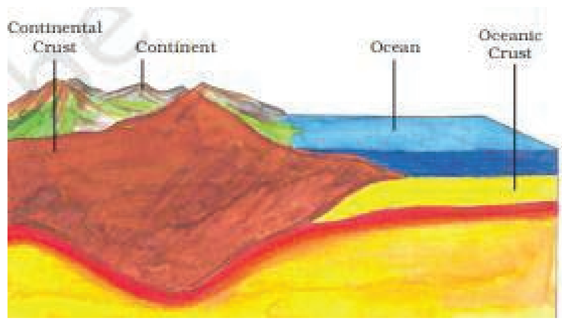

पृथ्वीच्या अंतर्भाग	पृथ्वीच्या बाहयभाग

पृथ्वीची निर्मिती सुमारे 4.5 बिलियन वर्षापूर्वी झालेली आहे पृथ्वीच्या पोटात काय आहे हे जाणून घेणे कुतूहलाचे आहे? त्याबद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्न करुया का?

पृथ्वी एक कांद्यासारखी आहे असे समजा त्याला ज्याप्रमाणे पदर असतात त्यांना अनुक्रमे शिलावरण, (भूकवच) मध्यावरण (प्रावरण) आणि गाभा असे म्हणतात चित्र 1 मध्ये पाहिल्याप्रमाणे प्रत्येक थर भौतिक आणि रासायनिक दृष्ठया भिन्न असतो तसेच आपण पृथ्वीच्या खोल, खोल जावू तसतसे तापमान वाढतच जाते.

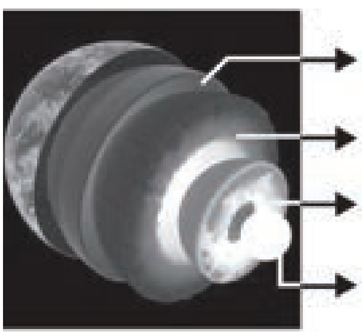

निफे- पृथ्वीच्या गर्भातील अत्यंत आतील भाग. यामध्ये प्रामुख्याने निकेल आणि लोह जास्त असल्यांनी त्याला निफे (Nife ni – nickel and fe – ferrous i.e., iron) असे म्हणतात. याची अंतर्गाभा व बाहयगाभा अशी विभागणी केली जाते. येथे लोह द्रवरूपात असतो.

(गाभ्याचे दोन उपविभाग आहेत 1) बाहयगाभा, 2) अंतर्गाभा या ठिकाणी आहे द्रव्यस्वरुपात असते.)

2) **मध्यावरण (प्रावरण):** प्रावरण हा पृथ्वीचा दुसरा आणि मध्यस्तर आहे. पृष्ठभागापासून या थराची खोली 2900 किमी असते पृथ्वीचा एकूण 84 टक्के भाग या थराचा आहे. यातील पदार्थ अर्ध द्रवरूप स्वरूपान असतात.

3) **शिलावरण किंवा भूकवच :** हा पृथ्वीचा सर्वात वरचा थर असून शेकडा 1 टक्के भाग भूभागाने व्यापलेला आहे याचे दोन भागामध्ये वर्गीकरण केले आहे (चित्र क्र 2 निरीक्षण करा) खंडांतर (पृथ्वीच्या बाहय थर) याला इंग्रजीमध्ये सियाल (SIAL: Si-Silica and Al-Aluminium) म्हणतात. आणि सागरी भूकवच (पृथ्वीचा आतील थर) म्हणून ओळखतात. याला (SIMA: Si-Silica and Ma-Mangnesium) असे सुद्धा म्हणतात.

पृथ्वी वरील थरामध्ये आपण विविध रंगाचे दगड, विभिन्न आकाराचे दगड यांची फक्त मागील इतिहास समजून घेण्यासाठी मदत होत नसून त्यामध्ये खनिजे आणि लोह आहे आणि त्यांचा आपण उपयोग करतो.

अध्ययन पत्रक - 43

कृती क्रमांक 1: पृथ्वीच्या अंतर्भागातील थर समजून घेऊ.

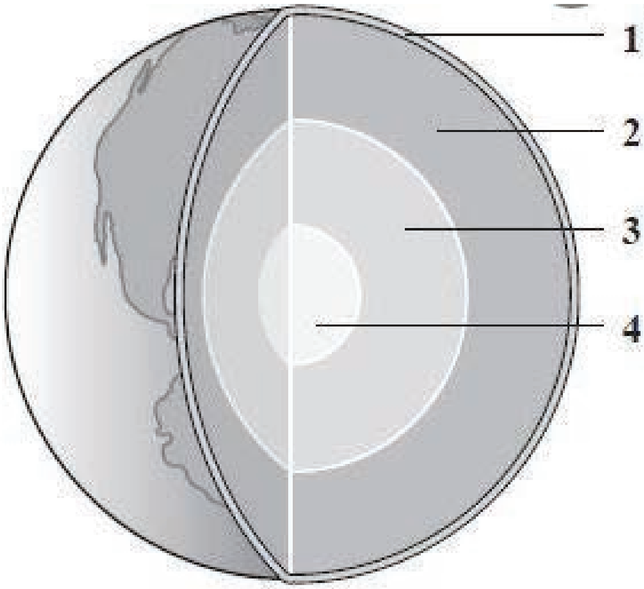

या चित्रातील पृथ्वीचे भाग ओळखा.

कृती क्रमांक 2: खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

1) पृथ्वीच्या सर्वात आतील भागामध्ये निकेल आणि लोह द्रव्य असलेल्या पृथ्वीच्या अंतर्भागाला ________________ म्हणतात.

2) पृथ्वीचा अत्यंत मोठा भाग असणाऱ्या थराला ________________ म्हणतात.

3) पृथ्वीच्या सर्वात वरील थराला ________________ असे म्हणतात.

कृती क्रमांक 3: खाली दिलेल्या वस्तूमध्ये आपल्या घरात वापरत असलेल्या धातू (खनिज) आणि ते धातू (खनिज) मिळणारे थर ओळखूया.

अ.क्र.	वस्तू	वापरलेले धातू (खनिज)	हे धातू (खनिज) मिळणारे थर
1	जेवणाची भांडी		
2	कुदळ, खोरे, खुरपी		
3	दागिणे		
4	समई, घंटा, दिवा		

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 13.1

पृथ्वीच्या थरांची प्रमुख लक्षणे

अध्ययन निष्पत्ती 13.1 - पृथ्वीचे स्वरूप, पृथ्वीच्या थरांची रचना तसेच वैशिष्टाबद्दल समजून घ्याल.

पृथ्वीचे थर

पृथ्वीच्या वरचा भागांना पृथ्वीचे उपविभाग असे म्हणतात. पृथ्वीच्या थरांची प्रामुख्याने चार विभागामध्ये विभागणी केली जाते ती म्हणजे 1) शिलावरण 2) जलावरण 3) वातावरण 4) जीवावरण (जिओ म्हणजे पृथ्वी)

- पृथ्वीच्या वरील थरांची शिलावरण आणि जलावरण अशी विभागणी होते. या थरापासून आपल्याला हवी असणारी अन्नधान्ये आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती उपलब्ध होते. उदा. खडक, खनिजे, माती.
- काही बाहयकारकांची शक्ती भुपृष्ठावर कार्य करतात यामुळे भूस्वरूप सतत बदलत असतात. उदा. हवामानातील बदल, चक्रीवादळे, हवामानातील विसंगती, महापूर, हिमपात, भूम्यांतर्गत वाहणाऱ्या नद्या, सरोवरे, वारे, समुद्राच्या लाटा इत्यादीमुळे खडकांची झिज होते.

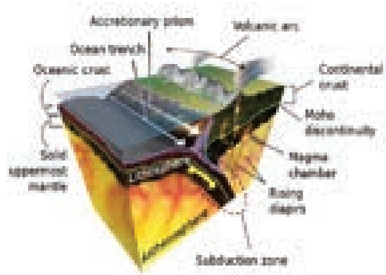

- उदा. नदीपासून धबधब्यांची निर्मिती चित्र - 1 नदीच्या कोरण्यानी धबधबे निर्माण होतात. चित्र - 2 नदी समुद्राला जाऊन मिळते, तिथे गाळ साचून नदी मुख निर्माण होते.

चित्र 1 धबधब्याची निर्मिती	चित्र 2 नदी मुख निर्माण
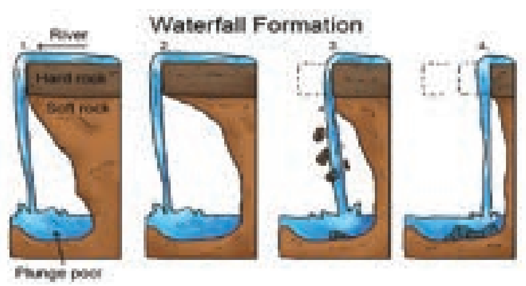	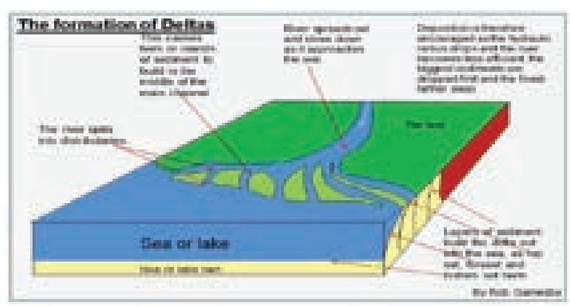

1) वातावरण :

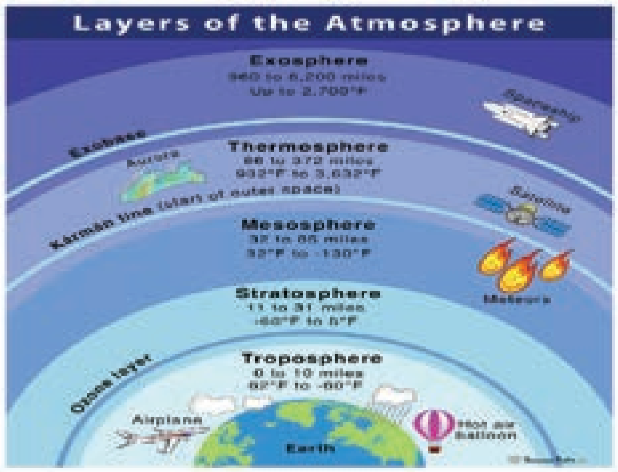

पृथ्वीवरील वायू (हवा) मुळे वातावरणाची निर्मीती झाली आहे . अनेक वायुंचे मिश्रण असलेली हवा पृथ्वी भोवती वातावरण निर्मितीस कारणीभूत ठरली आहे वातावरणातील धूळीचे कण हे जलकण निर्मीतीस (रचनेस) सहाय्यक ठरले आहेत. त्यामुळे ढग निर्माण होऊन पाऊस पडण्यास कारणीभूत ठरले आहे. वातावरणामुळे सजीवांना जगणे अनुकुल झाले आहे हवा ही डोळयाला न दिसणारी अत्यंत सूक्ष्म कणांनी बनलेली आहे हवेला वजन असते याला हवेचा दाब म्हणून तुम्ही संबोधता.

2) जलावरण :

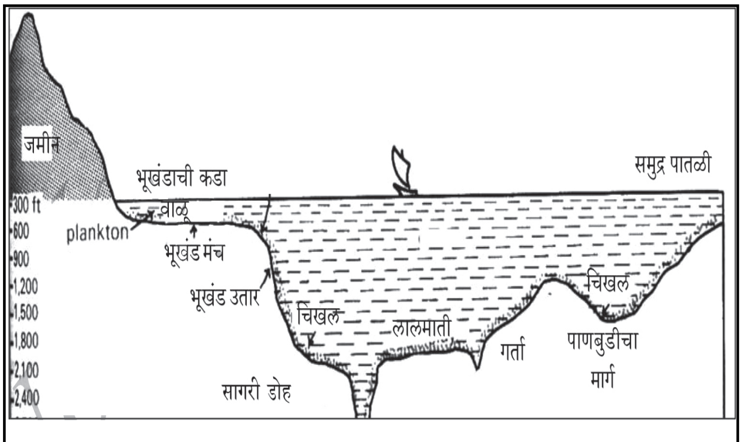

महासागरचा तळ

पृथ्वीवरील पाण्याच्या साठयांना (स्त्रोस्त्रांना) जलावरण असे म्हणतात. यामध्ये महासागर, समुद्र, उपसागर, नद्या, सरोवर, जमिनीवरील पाणी (तळी, ओढे, विहिर, धरणे) आणि बर्फाच्या रूपातील पाणी यांचा समावेश होतो 97 टक्के इतके पाणी समुद्र आणि महासागरामध्ये आहे या पाण्यांच्या स्त्रोंस्त्रांचा वातावरणावर विविध प्रकारे प्रभाव पडतो समुद्राच्या पाण्याचे तापमान, उष्णांश, समुद्राची खोली, पाण्यातील जादा असलेले क्षारतेचे प्रमाण हे सर्व घटक प्रभाव टाकतात.

पृथ्वीच्या परिभ्रमणामुळे पृथ्वीवरील (महासागरातील) पाणी सतत वाहत असते. वाऱ्याचासुध्दा पृथ्वीवर प्रभाव पडतो. त्यामुळे समुद्राच्या खालील स्तरामध्ये समुद्र प्रवाह, समुद्राच्या लाटा आणि दिशा बदलतात तसेच समुद्राची पाण्याची पातळी कमी-जास्त होते त्याचासुध्दा वातावरणावर प्रभाव पडतो.

3) जीवावरण :

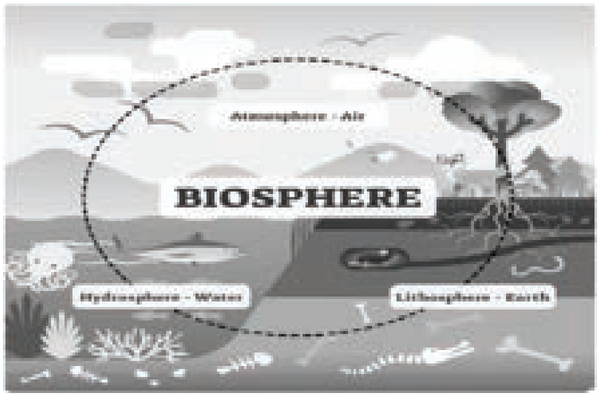

सजीव राहत असलेल्या पृथ्वीच्या आवरणाला जीवावरण असे म्हणतात किंवा सजीवांचे अस्तीत्व असलेला पृथ्वीचा थर. बायो म्हणजे जीव, स्फिअर / गोल म्हणजे भूमी म्हणून बायोस्फिअर म्हणजे जीवावरण (जीवगोल) असा अर्थ होतो. सर्व सजीवांना पाणी, हवा, जमिनीतून मिळणारे पौष्टीकांश आवश्यक असतात मानवाने आपल्या सुखी जीवनासाठी चालवलेल्या सर्व कृतींचा परिणाम परिसरावर होत आहे. पाणी, हवा, माती यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम पडत आहे तसेच आपल्या आजूबाजूला होणारे ध्वनी प्रदूषण हे सुध्दा एक उदाहरण आहे.

अध्ययन पत्रक - 44

कृती क्रमांक 1: खालील कोणत्याही दोन थरांची वैशिष्ट्ये लिहू या.

अ) शिलावरण	
ब) वातावरण	
क) जलावरण	

कृती क्रमांक 2: हे ओळखा

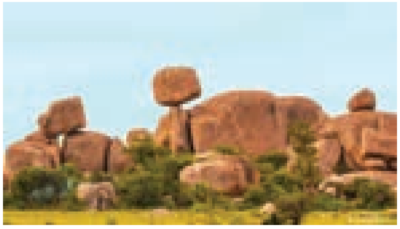

1) या चित्रामध्ये दिसणारे दगड हे ग्रेनाईटचे असून विजयनगर जिल्हयातील जिल्हा केंद्र असणारे हंपी येथे आहे. येथे दिशणारे दगडाच्या प्रकाराचे नात लिहा.

----

2) हे दिसणारे चित्र जोगच्या धबधब्याचे आहे. तो कोणत्या जिल्हयात आहे?

----

3) जोगचा धबधबा निर्माण होण्यास कारणीभूत नदी कोणती?

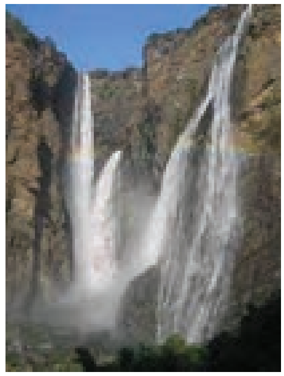

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 14

नैसर्गिक आपत्ती

अध्ययन निष्पत्ती 14 - काही नैसर्गिक आपत्तीची कारणे आणि परिणाम ओळखून कारणांचे विवरण करतो.

पृथ्वीच्या अंतर्गत आणि बाहय क्रियेमुळे भुकंप, ज्वालामुखी, महापूर, दुष्काळ यासरख्या नैसर्गिक आपत्ती होतात. त्यामुळे पृथ्वीवर सतत बदल घडत असतात. या सर्व निसर्गामध्ये घडणाऱ्या नैसर्गिक क्रिया आहेत ज्यामुळे मोठया प्रमाणात प्राणहानी आणि संपत्तीचा नाश होतो.

विचार करा

नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होण्यास कोणती कारणे असतील?

त्यामध्ये मानवाचा हस्तक्षेप किती आहे?

1) भूकंप :

पृथ्वीच्या भूभागातील आंतरिक कंपनाने अचानकपणे पृथ्वीवरील पृष्ठभागावर झालेल्या हालचालीस 'भूकंप' असे म्हणतात. भूकंपाची तीव्रता नाभीजवळ प्रचंड असते जसजसे अपिकेंद्रापासून दूर जावे तशी याची तीव्रता कमी होते भूकंप केंद्राच्या जवळच्या भागामध्ये भूकंपन प्रबल असते त्यामुळे मोठया प्रमाणात नुकसान होते भारतामध्ये हिमालयाच्या पर्वतीय प्रदेशात जास्त भूकंप होतात.

2) दरडी कोसळणे :

उंच अशा पर्वत टेकड्यावरील उतरत्या भागातील माती, दगड मोठ्या प्रमाणात खाली येऊन पडतात. याला दरडी कोसळणे असे म्हणतात. पृथ्वीच्या गरुत्वाकर्षणामुळे उतार भागात माती, दगड व इतर अवशेष खाली कोसळण्याची ही क्रिया आहे.

3) ज्वालामुखी :

पृथ्वीच्या प्रावरणातून तप्तशिलारस (मॅग्मा) घन व वायुरुप पदार्थ भूपृष्ठावर फेकले जातात यालाच ज्वालामुखीय क्रिया असे म्हणतात मॅग्मा जेव्हा भूपृष्ठावर पसरतो तेव्हा त्याला लाव्हारस म्हणतात भूगर्भातील प्रचंड उष्णता व दाब यामुळे ज्वालामुखीसारखी नैसर्गिक आपत्ती उद्‌भवते. पृथ्वीचे भूकवच जेथे कमकुवत आहे तेथे ज्वालामुखीचा उद्रेक होतो आणि त्यातून लाव्हा, वायू, पाण्याची वाफ, राख, खडकांचे तुकडे आणि घन पदार्थ बाहेर फेकले जातात. सामान्यपणे घनरुपातील दगड बाहेर पडणारे ज्वालामुखी पर्वत शिखर भागामध्ये होतात.

4) चक्रीवादळ :

चक्रीवादळ म्हणजे भयंकर वाहणारे वादळ आहे याला चक्रीवादळ असेही म्हणतात. ज्यामुळे जोरदार वारे, मुसळधार पाऊस आणि महापूर येतो या चक्रीवादळामुळे अनेक महिने सतत पाऊस पडल्याने अनेक घरे पाण्याखाली जातात. उष्णकटिबंधातील वादळांच्यामुळे समुद्र किनाऱ्यावर बरेच नुकसान झाले आहे. उदा. तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, ओरिसा आणि पश्चिम बंगाल आणि पुद्दुचेरी हे सर्व पूर्व किनारपट्टीवर तर पश्चिम किनारपट्टीवरील गुजरातमध्ये मोठया प्रमाणात नुकसान होते.

5) महापूर :

महापूर हा सामान्यपणे पावसाळयामध्ये विषुववृत्तीय प्रदेशामध्ये जास्तीत जास्त येतो आणि तो इतर नैसर्गिक आपत्तीला कारणीभूत ठरतो. उदा. विजेच्या कडकडासह पाऊस, त्सुनामी, महापूरामुळे पिकांचे आणि सजीवांचे मोठया प्रमाणात नुकसान होते भारतामध्ये ब्रम्हपुत्रा आणि गंगा नदीचा प्रदेश हा प्रवाह पिडीत प्रदेश आहे.

6) त्सुनामी :

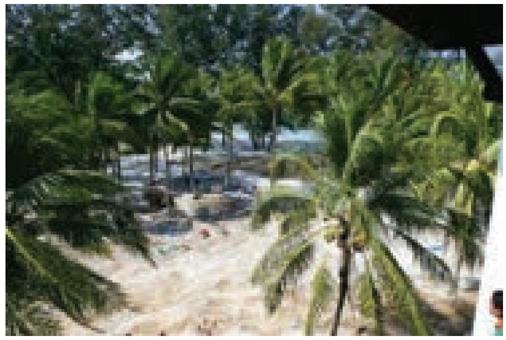

त्सुनामी म्हणजे अत्यंत प्रचंड समुद्राच्या लाटा, समुद्राच्या तळाला भूकंप झाल्यामुळे अतिशय उंच व प्रचंड आकाराच्या भयंकर लाटा किनाऱ्यावर येऊन आदळतात याला त्सुनामी असे म्हणतात. भूकंप, ज्वालामुखी, बाहयावकाशातील मोठया वस्तूंचे आदळणे इत्यादीमुळे त्सुनामीच्या लाटा निर्माण होतात परिणामी समुद्राच्या तळाशी होणाऱ्या हालचालीमुळे समुद्राचे पाणी जोराने बाहेर फेकले जाते हेच त्सुनामीचे प्रमुख कारण आहे. त्सुनामीमुळे समुद्र किनारपट्टीला मोठया प्रमाणात हानी पोहोचते व जीवित व वित्तहानी होते.

अध्ययन पत्रक - 45

कृती क्रमांक 1: खालील कोष्टकात सामान्यपणे भारतामध्ये संभवलेल्या नैसर्गिक आपत्ती दिलेल्या आहेत. त्या कोठे घडल्या आहेत. त्याची स्थळे लिहा.

नैसर्गिक आपत्ती	निर्माण झालेली वर्ष	कोठे झाले? स्थळ आणि प्रदेश
भूकंप	2001	
त्सुनामी	2004	
दरड कोसळणे / प्रवाह	2013	
चक्रीवादळ	2021	

कृती क्रमांक 2: आलिकडे उद्भवलेल्या नैसर्गिक आपत्तीची ठिकाणे जगाच्या नकाशात दाखवा.

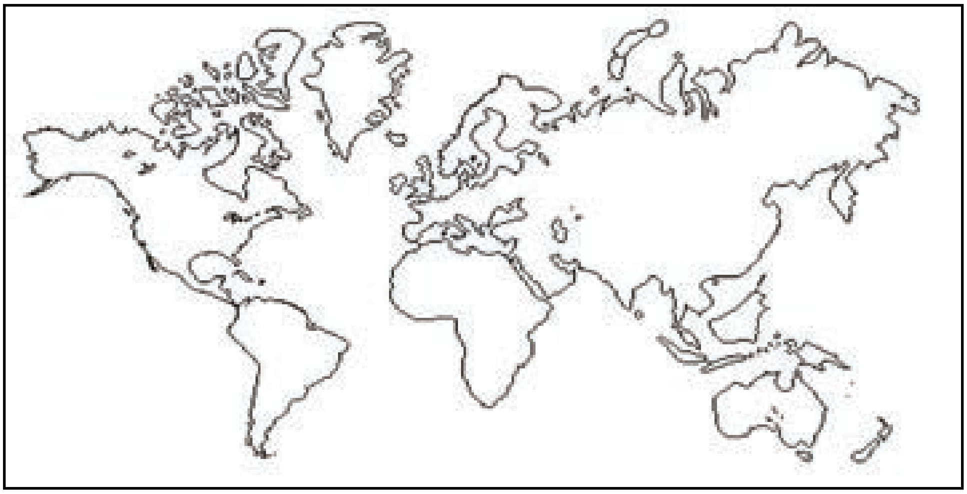

कृती क्रमांक 3: पृथ्वीच्या भूपृष्ठावर परिणाम करणाऱ्या कोणत्याही तीन नैसर्गिक आपत्तींची माहिती लिहा.

कृती क्रमांक 4: खाली दिलेल्या रकान्यात कोणत्याही दोन नैसर्गिक आपत्तींची कारणे व परिणाम लिहा.

नैसर्गिक आपत्ती	कारणे	परिणाम

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 15

भू-खंडांचा परिचय

अध्ययन निष्पत्ती 15 - जगातील विविध खंड आणि त्याच्या वैशिष्टाबद्दल जाणून घ्याल.

अध्ययन पत्रक - 47

कृती क्रमांक 1: जगाच्या नकाशामध्ये समुद्र (महासागर) आणि खंडांची नावे लिहून स्थळ ओळखणे.

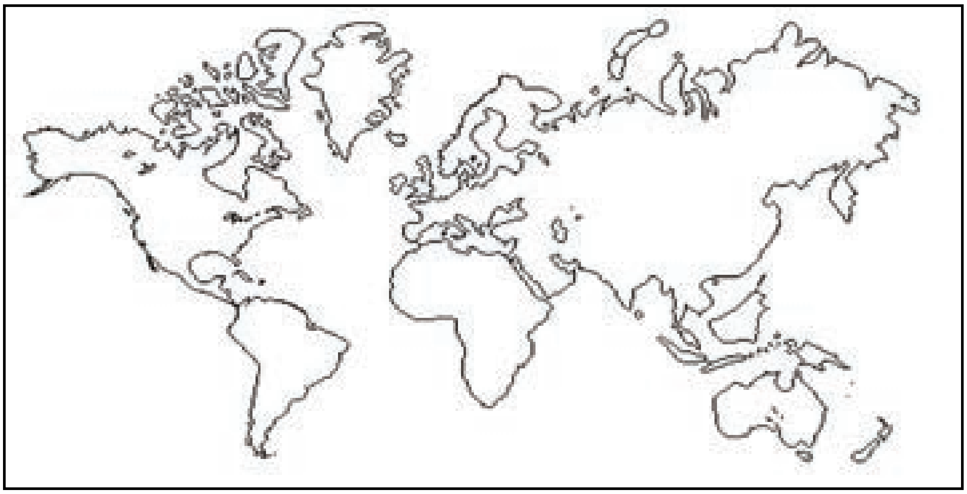

कृती क्रमांक 2: जगाच्या नकाशाबद्दल चर्चा करु.

तूम्ही तुमच्या शिक्षकांच्या किंवा मित्रांच्या मदतीने भारत आणि जगाच्या भौगोलिक नकाशामध्ये महासागर, समुद्र, आखात, खाडी, सामुद्रधुनी, सरोवर, प्रमुख नद्या, वाळवंटे, पर्वत, वाळवंटे, मैदाने, बेटे, पर्याय व्दिप ओळखा. आणि चर्चा करा.

कृती क्रमांक 3: खालील जगाचा नकाशा पाहून रिकाम्या जागा भरा.

1) जगातील सर्वात मोठा खंड ____________________ .

2) जगातील सर्वात लहान खंड ____________________ .

3) भारत ____________________ या खंडात आहे

विचार करा : जगातील सर्व उष्ण कटिबंधीय वाळवंटे खंडाच्या पश्चिम भागात वसले आहेत याचे कारण काय असू शकते? तसेच सर्व शीत कटिबंधीय वाळवंटे खंडाच्या पूर्व भागात वसले आहेत याचे कारण काय असू शकते? ते शोधा / तुमच्या शिक्षकांना विचारा आणि समजून घ्या.

अध्ययन पत्रक - 47

कृती क्रमांक 1: खाली दिलेल्या भौगोलिक नकाशाचे निरीक्षण करून प्रत्येक भौगोलिक घटकांची दोन उदा. द्या.

अ. क्र.	भौतिक अंश	जगातील प्रमुख नावे
1	महासागर	
2	समुद्र	
3	आखात	
4	खाडी	
5	सरोवर	
6	प्रमुख नद्या	

7	वाळवंटे	
8	पर्वत	
9	पठार	
10	मैदाने	
11	बेटे	
12	पर्याय बेटे	

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 15.1
अक्षांश आणि रेखांश

अध्ययन निष्पत्ती 15.1 - अर्धगोल, प्रमुख अक्षांश आणि रेखांशांना नावे देणे आणि रेखांशाच्या आधारावर वेळ सांगणे.

येथे दिलेल्या जगाच्या नकाशाचे निरिक्षण कर व नकाशाच्या माध्यमातून पूर्व पश्चिम रेष मारुन पृथ्वीचे उत्तर आणि दक्षिण असे समभाग करा उत्तर + अर्धगोल = उत्तरगोलार्ध आणि दक्षिण + अर्धगोल = दक्षिणगोलार्ध असे पृथ्वीची दोन गोलार्धामध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे पूर्व + अर्धगोल = पूर्वगोलार्ध आणि पश्चिम + अर्धगोल = पश्चिम गोलार्धामध्ये विभागणी केली आहे. आम्ही पृथ्वीच्या उत्तरगोलार्धामध्ये आहोत नंतर पूर्व, पश्चिम गोलार्धाचा विचार केला तर आपण पूर्व गोलार्धात आहोत असे आपण सांगू शकतो एखादे ठिकाण नेमके कोठे

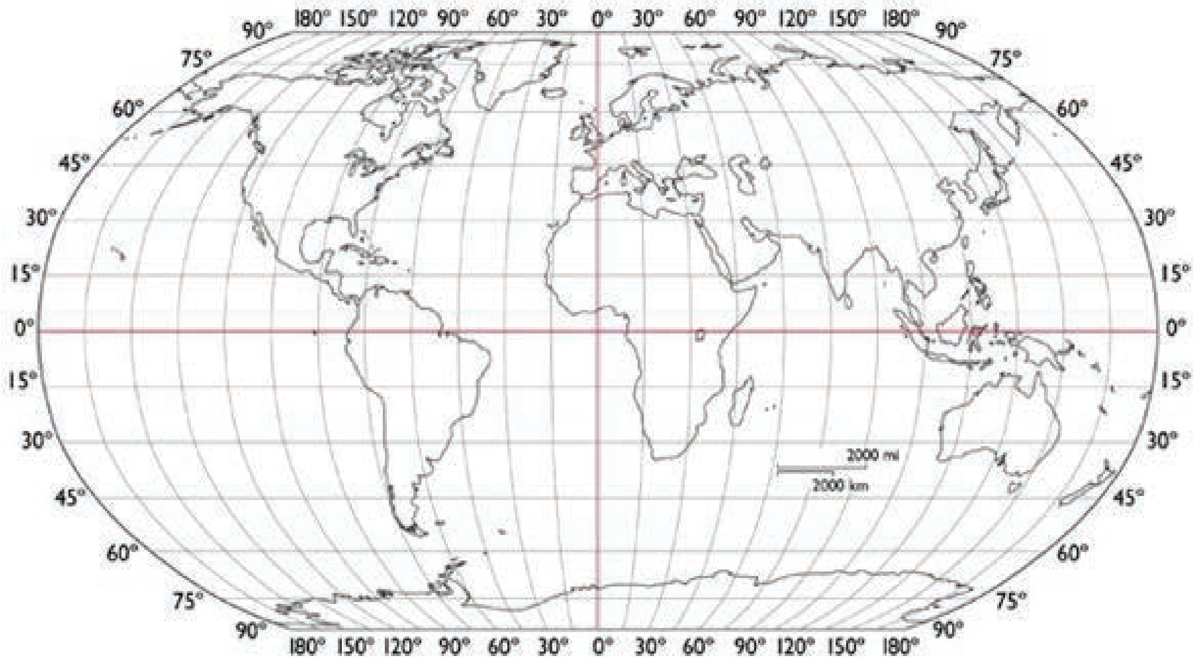

आहे? ते किती अंतरावर आहे? आणि कोणत्या दिशेला आहे? हे कळण्यासाठी नकाशावरील किंवा पृथ्वीच्या गोलावरील काल्पनिक रेषांचे जाळे अत्यावश्यक आहे. अशा काल्पनिक रेषा पूर्वेकडून पश्चिमकडे आणि पुन्हा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे गेलेल्या आहेत त्यांना अनुक्रमे अक्षांश आणि रेखांश असे म्हणतात. त्यामधील प्रमुख अक्षांश आणि रेखांश तुमच्या शिक्षकांच्या सहाय्याने समजून घ्या.

अध्ययन पत्रक - 48

कृती क्रमांक 1: दिलेल्या नकाशात अक्षांश दाखविलेले आहेत त्यांची नावे लिहून त्याबद्दल जाणून घ्याल.

कृती क्रमांक 2: शाळेतील जगाचा नकाशा अथवा पृथ्वीचा गोल घेऊन प्रमुख अक्षांशावर कोणकोणते खंड व देश आहेत यांची यादी करा.

प्रमुख अक्षांश	खंड	देश

कृती क्रमांक 3: दिलेल्या नकाशात उभ्या आणि आडव्या रेषा मारुन चार विभाग केलेले आहेत. त्यांना नावे देऊन, खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

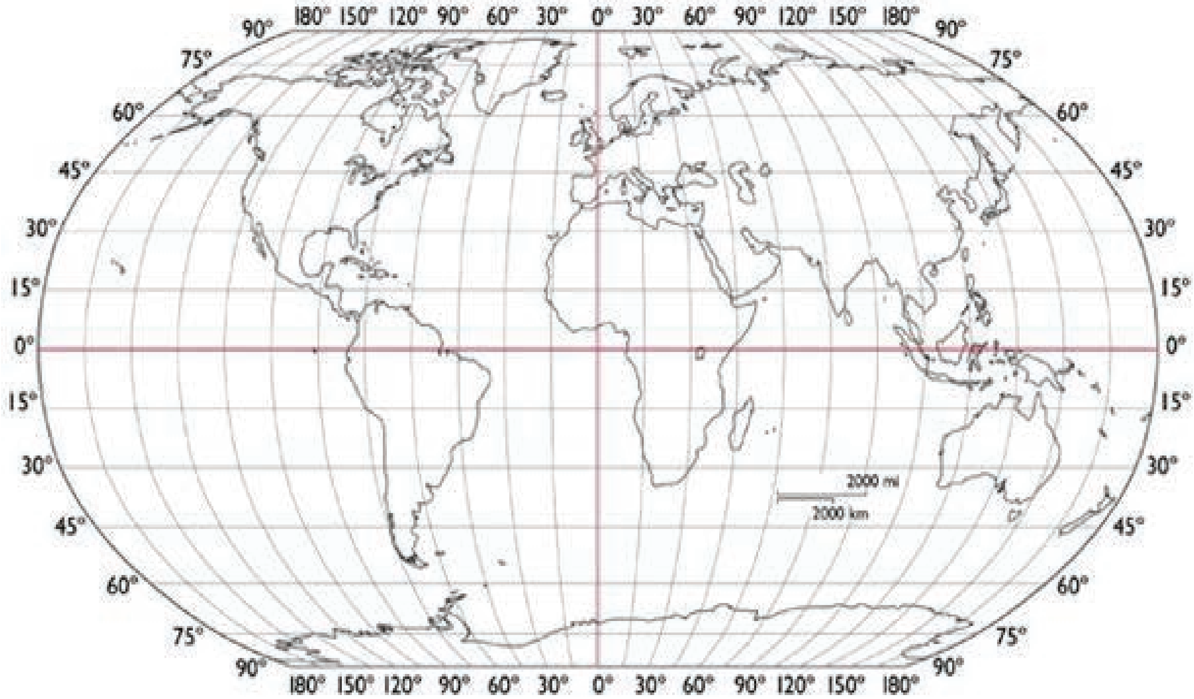

1. तुम्ही कोणत्या गोलार्धात राहता ते लिहा.

____

____

2. उत्तर गोलार्धाच्या पश्चिमेला येणारे देश कोणते ?

____

____

3. दक्षिण गोलार्धाच्या पूर्वेला येणारा खंड कोणता ?

____

____

अध्ययन पत्रक - 49

कृती क्रमांक 1: शाळेतील जगाचा नकाशा अथवा पृथ्वीचा गोल वापरुन खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

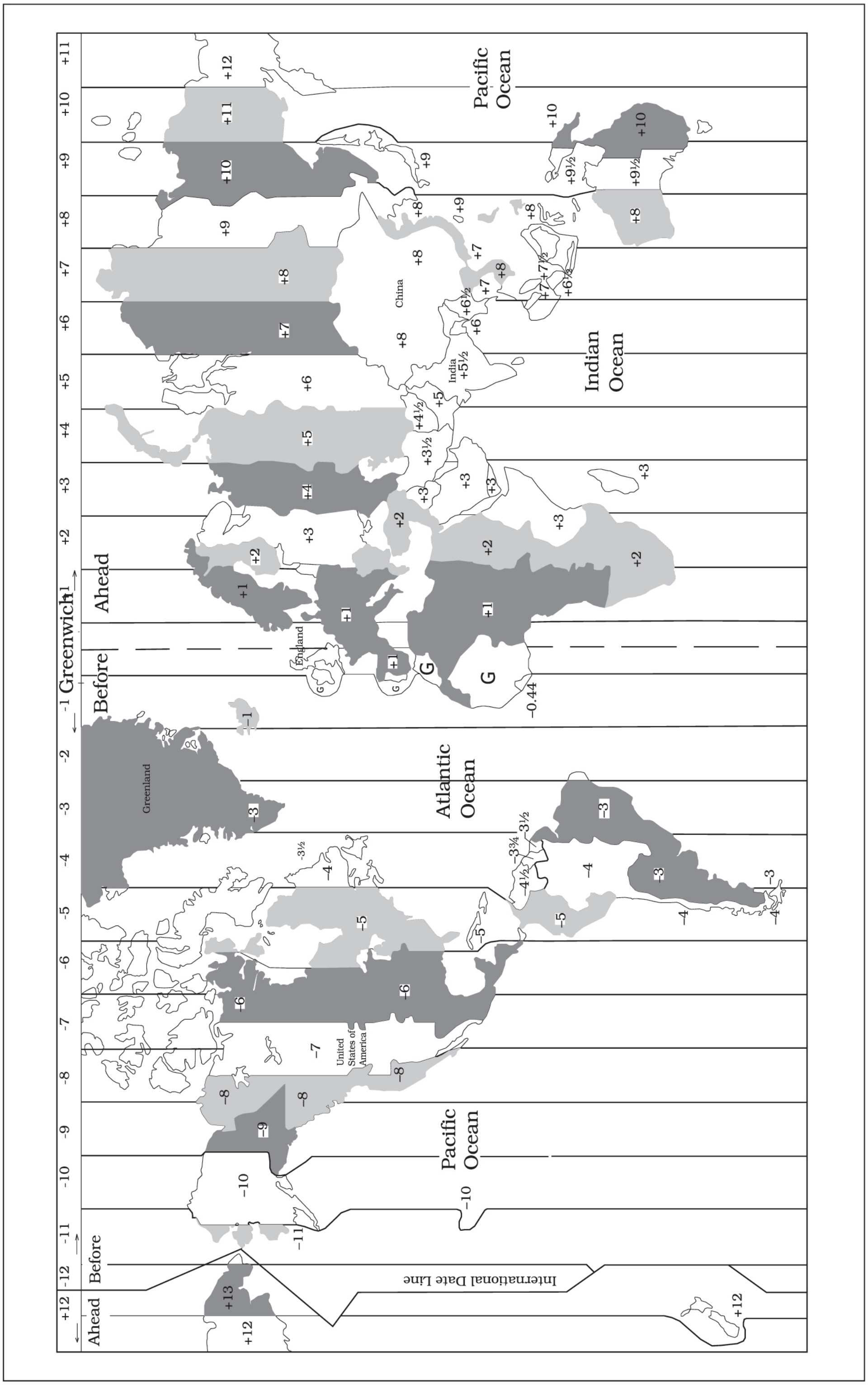

1) दिलेल्या नकाशात प्रमुख रेखांश ओळखा. त्याबद्दल चर्चा करून समजून घ्या.

2) वर दिलेल्या नकाशात रेखांशाचे निरीक्षण करून कोणकोणत्या प्रदेशात दिवस आहे ते ओळखा.

3) 0^{o} रेखांशामधून जात असलेल्या इंग्लंड देशात दुपारचे 1:00 वाजले आहेत तर 60^{o} रेखांशामधून जात असलेल्या इराण देशात किती वाजले असणार ?

4) 0^{o} रेखांशास काय म्हणून ओळखतात ? हे रेखांश कोणकोणता देश, खंड आणि महासागरामधून ओलांडून जाते ?

5) 180^{o} रेखांशास काय म्हणून ओळखतात ? हे रेखांश का प्रमुख रेखांश म्हणून ओळखतात ?

6) भारत कोणत्या आक्षांश आणि रेखांशामध्ये स्थित आहे ?

7) अक्षांश आणि रेखांश यांचे आपल्या दैनंदिन जीवनात काय महत्व आहे ?

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 16

भारताच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा परिचय

अध्ययन निष्पत्ती 16 - भारताची भौगोलिक वैशिष्ट्ये समजून घेतील.

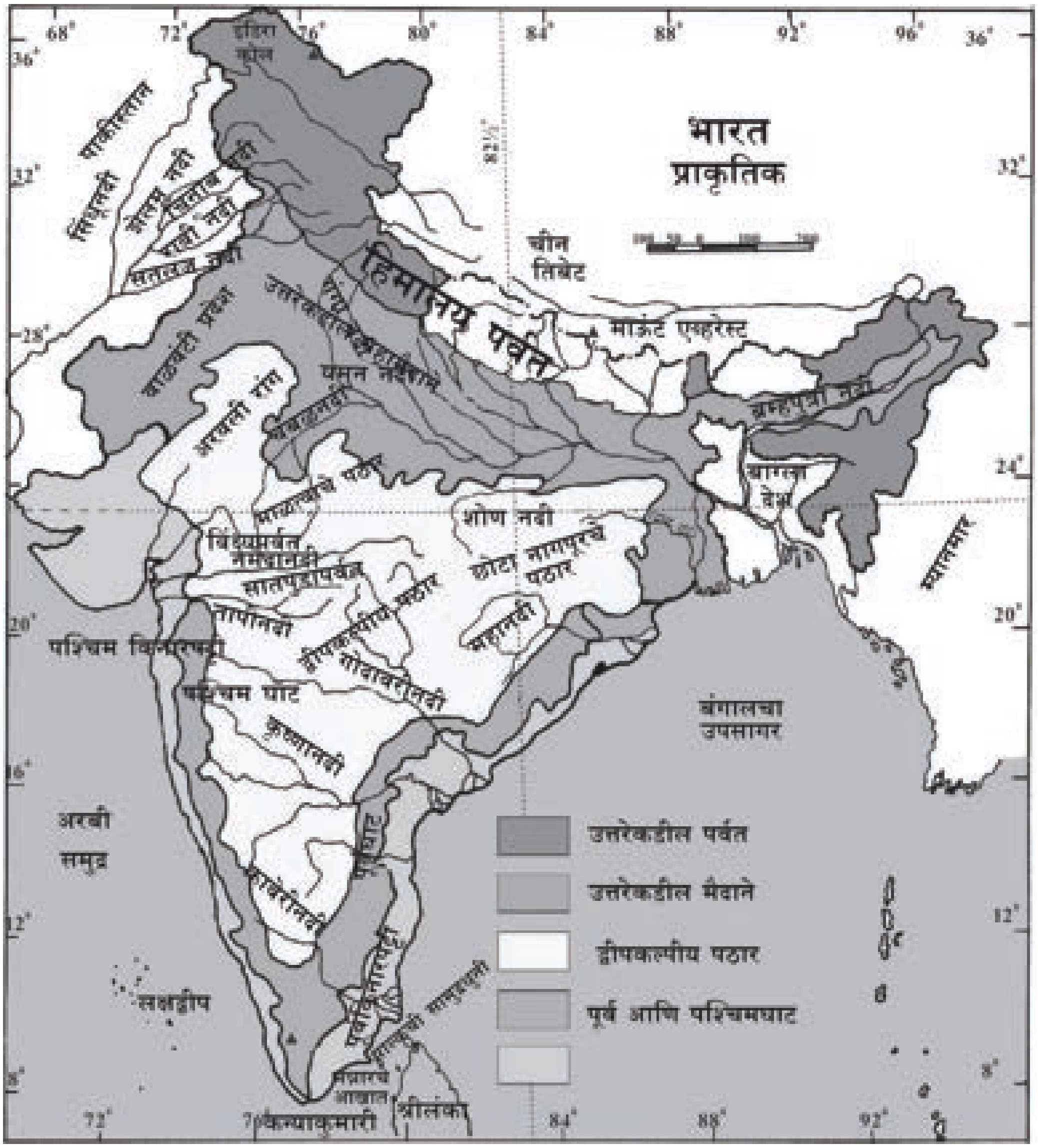

मुलांनो, तुम्हांला दिलेल्या नकाशाचे निरीक्षण करा तेथे वेगवेगळया रंगाने काही प्रदेश दाखविलेले आहेत ते पाहिल्यानंतर एक प्रदेश दुसऱ्या प्रदेशापेक्षा भिन्न दिसतो. उदा. उंच प्रदेश, खोल दरी, घनदाट जंगल, वाळवंटे, सपाट भूमी, पठार, समुद्र किनारपट्टी, पर्वते याप्रकारे अनेक प्रकारची विविधता दिसून येते अशाप्रकारच्या जमिनीवरील वैशिष्ट्यपूर्ण भूस्वरुपांना स्वाभाविक (भौगोलिक) विभाग असे म्हणतात. त्यामधील काही भाग प्रत्यक्ष खाली दिलेले आहेत.

अध्ययन पत्रक - 50

कृती क्रमांक 1: भारताच्या प्रमुख भौगोलिक वैशिष्टाबद्दल चर्चा करा आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

चित्र - 1 हिमालय पर्वत श्रेणी

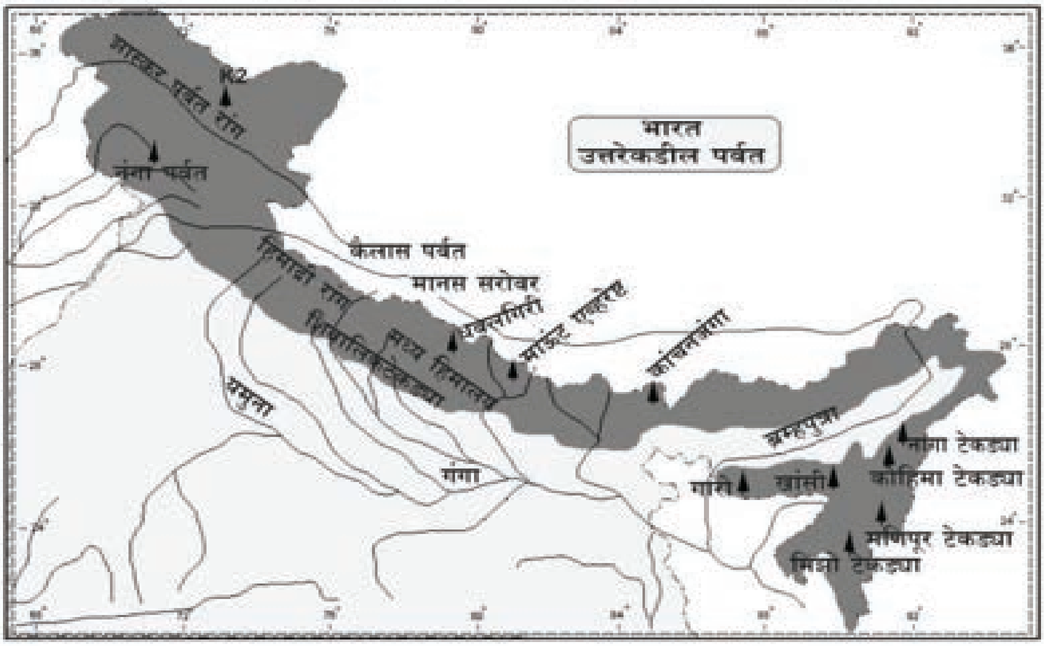

चित्र - 2 उत्तरेकडील मैदानी प्रदेश

चित्र - 3 पठारी प्रदेश

चित्र - 4 भारताची किनारपट्टी

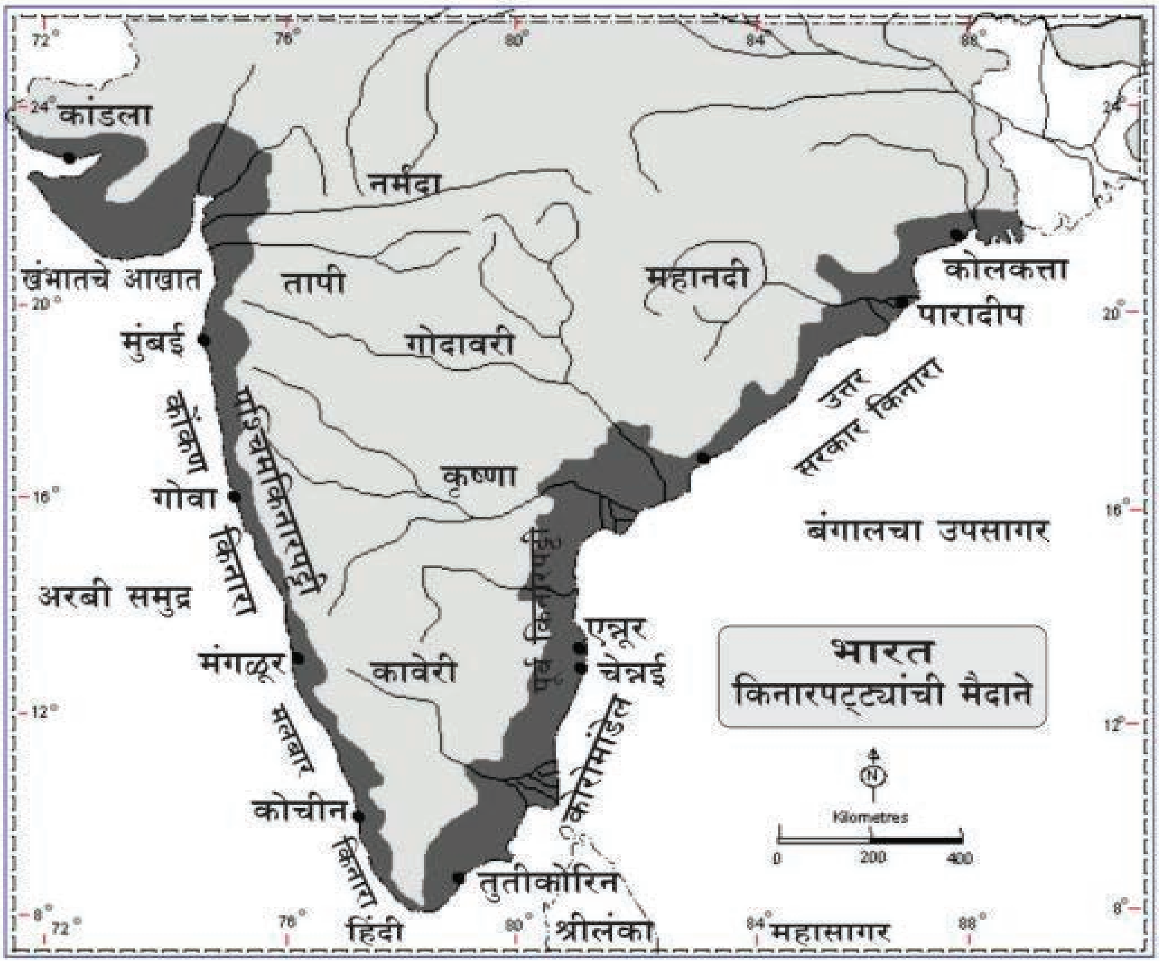

1) वरील नकाशामध्ये कोणकोणत्या राज्यांना किनारपट्टी आहे ते ओळखा? व लिहा.

---

2) आता तुम्ही राहत असलेला भू-प्रदेश कोणत्या भौगोलिक प्रदेशात येतो ?

---

3) कोणकोणत्या राज्यांमध्ये गंगेचे मैदान विस्तारले आहे?

अध्ययन पत्रक - 51

कृती क्रमांक 1: खालील नकाशामध्ये भारताचे भौगोलिक विभाग ओळखून नावे लिहा.

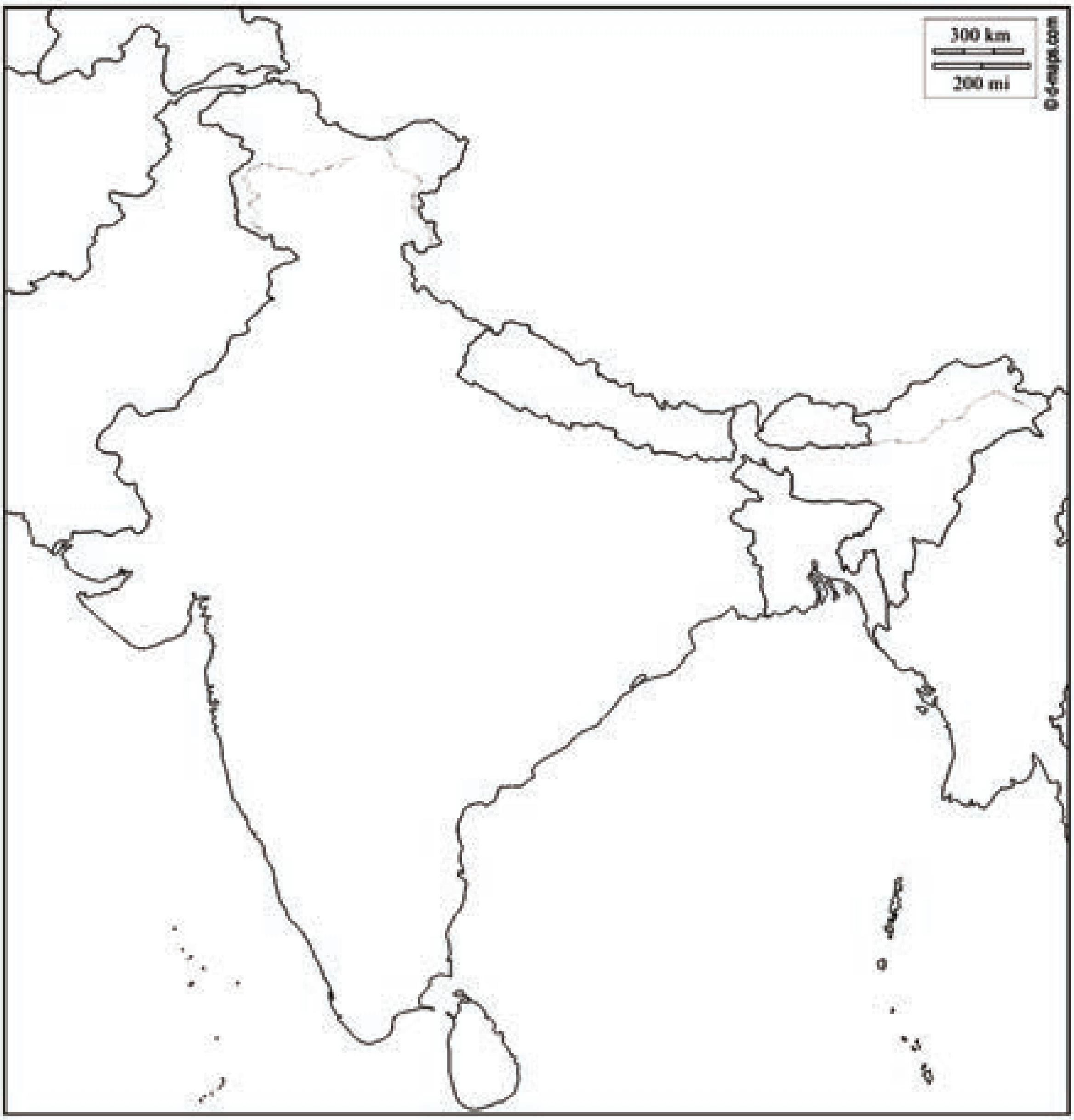

कृती क्रमांक 2: खाली दिलेल्या जागेमध्ये दोन स्वाभाविक विभागाविषयी माहिती लिहा.

अध्ययन पत्रक - 52

भारतातील प्रमुख नद्या

खालील नकाशामध्ये भारतातील प्रमुख नद्या रेषांव्दारे सुचविलेल्या आहेत त्या नद्या ओळखून त्यांना नावे द्या उत्तर भारतातील नद्या आणि दक्षिण भारतातील नद्या यांची यादी करा तसेच त्यांची वैशिष्ट्ये लिहा.

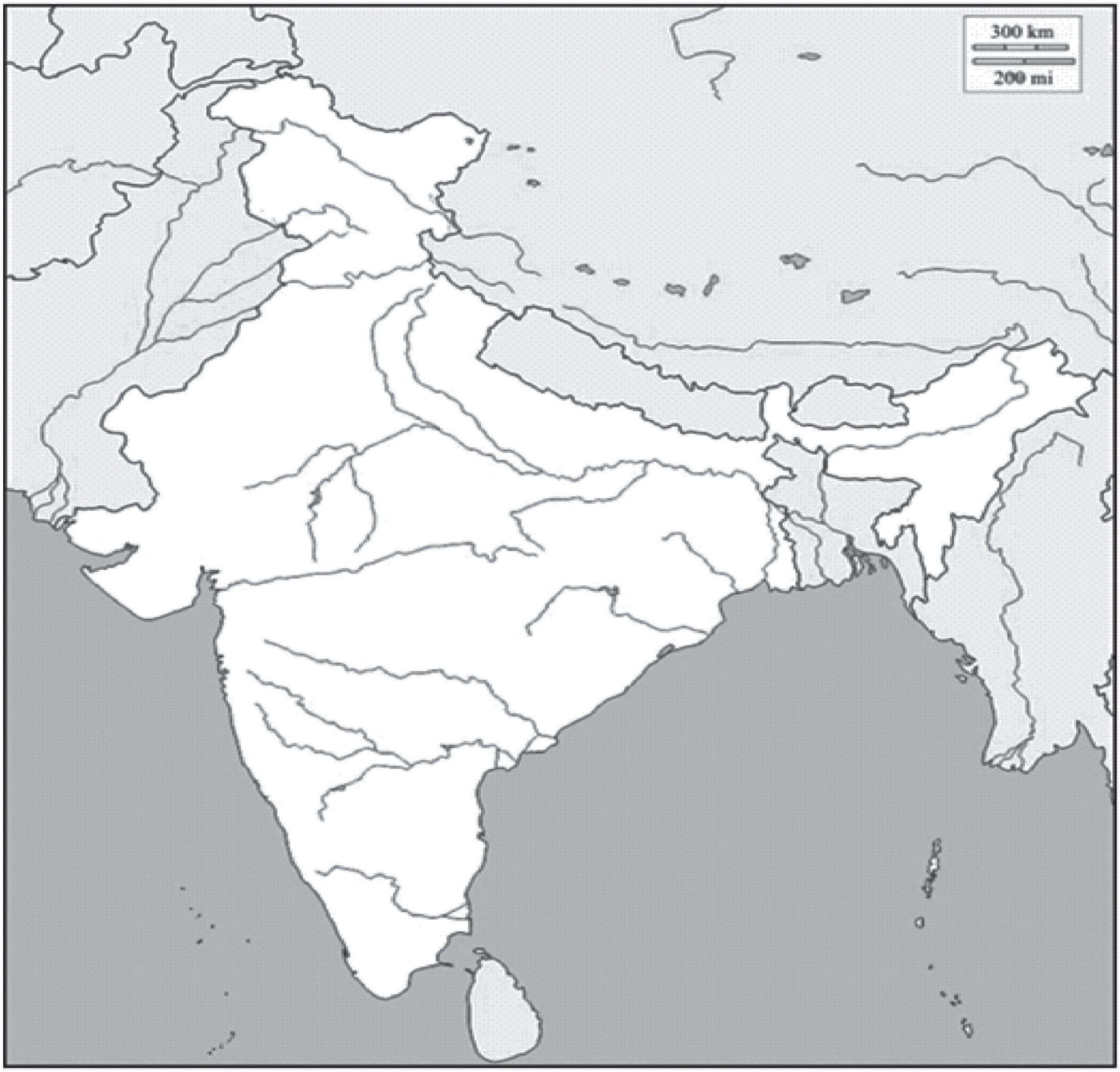

कृती क्रमांक 1: नकाशामध्ये भारतातील प्रमुख नद्या ओळखून नावे लिहा.

अध्ययन पत्रक - 53

भारतातील वारे

सूचना :

1) भारताच्या नकाशामध्ये गडद रेषा मान्सून वारे (मान्सून / खरीप / पावसाळा) दर्शवितात
2) रंगारंगाचे ठिपके असलेल्या रेषा परतीचा मान्सून (ईशान्य मान्सून वारे/रब्बी) वारे दर्शवितात.

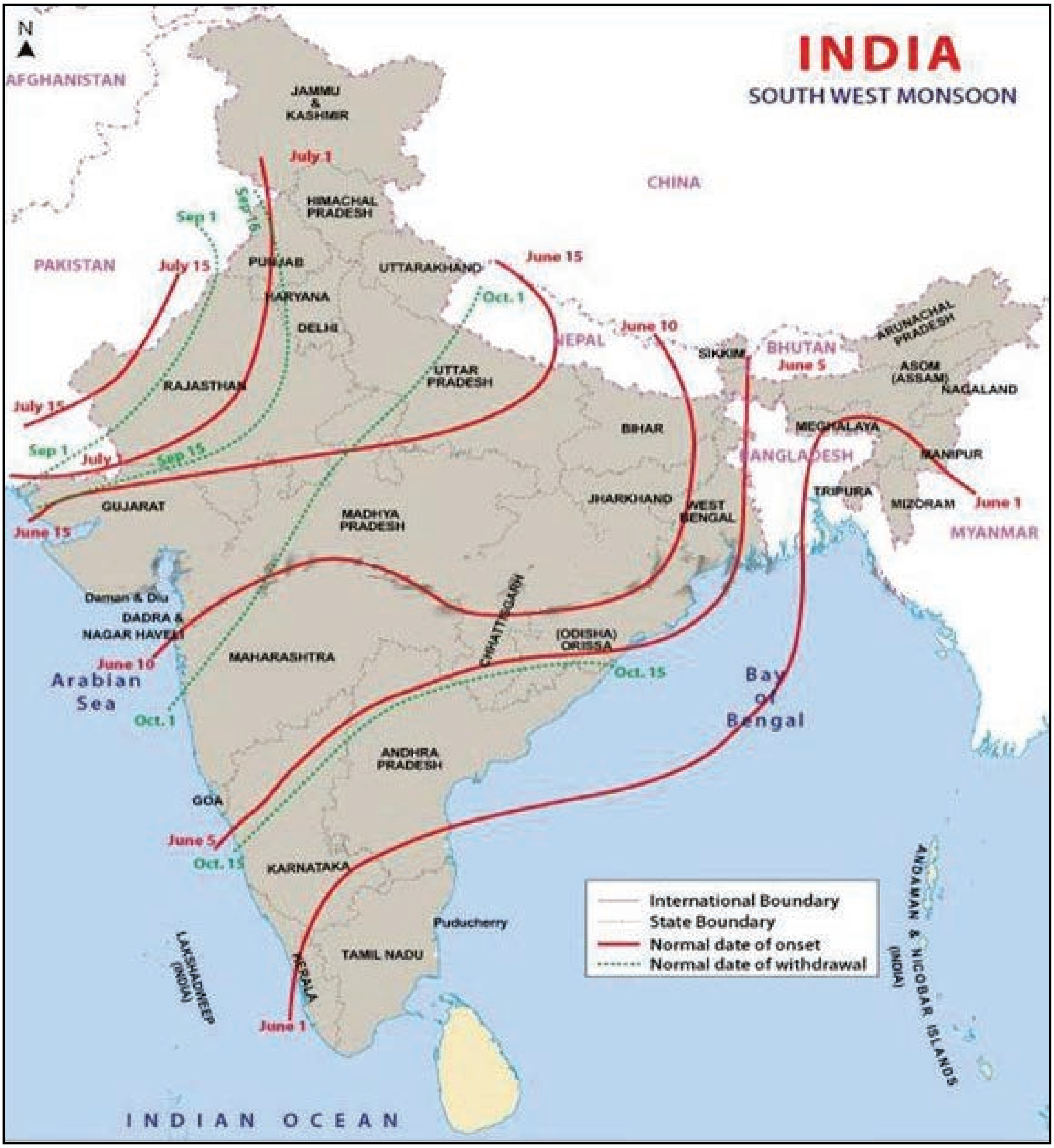

कृती क्रमांक 1: भारताच्या नकाशामध्ये नैऋत्य मान्सून वारे आणि ईशान्य मान्सूनचे वारे दर्शविणाऱ्या रेषा काढलेल्या आहेत त्यांच्या सहाय्याने कोणत्या राज्यामध्ये कोणत्या महिन्यात पावसाळा सुरु होतो ते ओळखा.

1) मान्सूनच्या (नैऋत्य मान्सून) वाऱ्यामुळे पाऊस न पडणारे भारतातील एकमेव राज्य कोणते?

2) भारतामध्ये नैऋत्य मान्सून वारे केव्हा प्रारंभ होतात?

3) आपल्या कर्नाटकामध्ये पावसाळा केंव्हा सुरु होतो?

4) परतीचे मान्सून (ईशान्य मान्सूर वारे) वारे मुंबईमध्ये केव्हा येऊन पोहचतात?

5) गुजरातमध्ये पावसाळा केंव्हा सुरु होतो?

6) 1 जून ला पाऊस प्रारंभ होणारी राज्ये कोणती?

7) 10 जून पासून पाऊस पडणारी राज्ये ओळखा व नावे लिहा

8) 15 ऑक्टोबर पासून परतीचा पाऊस पडणारी राज्ये कोणती?

कृती क्रमांक 2: एका आठवड्यामधील वृत्तपत्रातील हवामान अहवाल गोळा करा. तसेच कोणत्या प्रदेशात जास्त तापमान, थंडी आणि पाऊस असतो ते ओळखा आणि ते असे का असते? याबद्दल तुमच्या शिक्षकांशी चर्चा करा आणि लिहा.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

भाग - 3

राज्यशास्त्र

अध्ययनांश - 17

मुलांचे हक्क (बालहक्क)

अध्ययन निष्पत्ती 17 - सांदर्भिक परिस्थितीनुरूप मुलांच्या हक्काबद्दल जाणून घ्याल.

मुलांचे हक्क :- (बालहक्क)

बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या हक्कांना बालहक्क असे म्हणतात. बालकांचे शोषण रोखण्यासाठी व त्यांना एक उत्तम नागरीक बनविण्यासाठी जागतिक संघटनेने बालहक्क संदर्भात एक करार केलेला आहे आणि या करारानुसार 18 वर्षाखालील सर्व मुलांना बालक असे संबोधले आहे. प्रत्येक राष्ट्राने बालकांच्या हक्कांचे रक्षण करणे ही एक महत्वाची जबाबदारी आहे त्यासाठी राष्ट्रीय बालहक्क आयोगाची रचना करण्यात आलेली आहे. राज्य, जिल्हा आणि तालुका स्तरांवर घटक स्थापन करण्यात आले आहेत. सर्वात महत्वाचे बालकांचे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क, वाढ आणि विकासाचा हक्क तसेच भाग घेण्याचा हक्क, मुलांना (बालकांना) खाणकामास लावलेस, बालविवाह केला तर, मुलांच्यावर अत्याचार झाल्यास 1098 या संख्येला फोन करुन तक्रार नोंदवू शकतो.

अध्ययन पत्रक - 54

कृती क्रमांक 1: शिक्षकांच्या मदतीने भारतीय राज्यघटनेत बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी प्रदान केलेल्या अधिकारांची यादी करा.

कृती क्रमांक 2: खाली काही परिस्थिती दिलेल्या आहेत, याची नोंद घे व अशा संदर्भात तू काय करशील ते सांग.

1) तुझ्या मित्राला शाळेला न पाठवता हॉटेलमध्ये कामाला पाठवत आहेत.

2) तुमच्या घरात तुझ्या 18 पेक्षा कमी (बालविवाह) वय असलेल्या बहिणीचे लग्न करण्याची तयारी करत आहेत.

3) एकवेळ तुमच्या गावामध्ये बाल सहाय्यवाणीला संपर्क होत नसेल तर तू काय करशील?

कृती क्रमांक 3: खाली काही बालहक्काच्या संबंधीत घटना आणि बाल हक्कांच्या उल्लंघनाची यादी दिलेली आहे योग्य प्रकारे जोडया जुळवा.

परिस्थीती / घटना	बालहक्कांचे उल्लंघन
मुलगीला शाळेला न पाठवता फक्त मुलग्याला शाळेला पाठविणे.	जगण्याचा हक्क
तुमच्या शाळेतील दैहिक शिक्षकांनी तुम्हांला व्हॉलिबॉल खेळण्यास नको म्हणून देतात.	संरक्षणाचा हक्क
14 वर्षाचे बालक खाणीमध्ये काम करत आहेत.	विकासाचा हक्क
मुल किंवा बालक स्त्री अथवा पुरुष आहे म्हणून जन्माच्याआधी परीक्षण करुन ठार मारणे.	सहभाग घेण्याचा हक्क

कृती क्रमांक 4: तुझ्या शाळेमध्ये बाल हक्कांची यादी कोठे लावलेली आहे? त्यांची यादी कर .

अध्ययन पत्रक - 55

कृती क्रमांक 1: खाली काही चित्रे दिलेली आहेत त्यातील बालकांच्या कोणत्या हक्का संबंधीत आहेत ते सांगा.

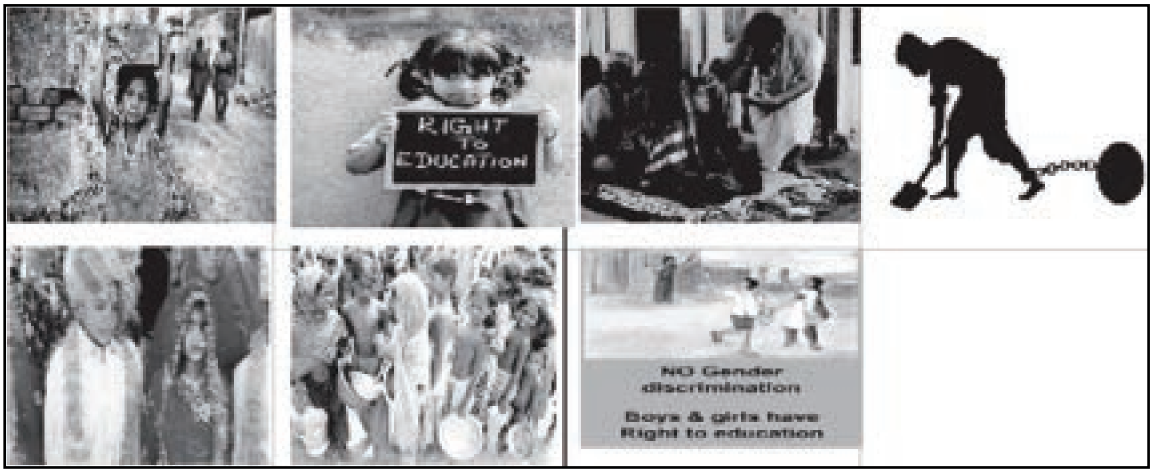

कृती क्रमांक 2: बाल हक्कांचे उल्लंघन कोणत्या संदर्भात होते ?

अ. क्र.	**बालहक्क फसवणूक होणारे संदर्भ**
1	
2	
3	
4	
5	
6	

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 18

स्थानिक सरकार

अध्ययन निष्पत्ती 18 - स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका आणि प्रमुख जबाबदाऱ्या ओळखणे.

अध्ययन पत्रक - 56

कृती क्रमांक 1: चित्राच्या सहाय्याने चर्चा.

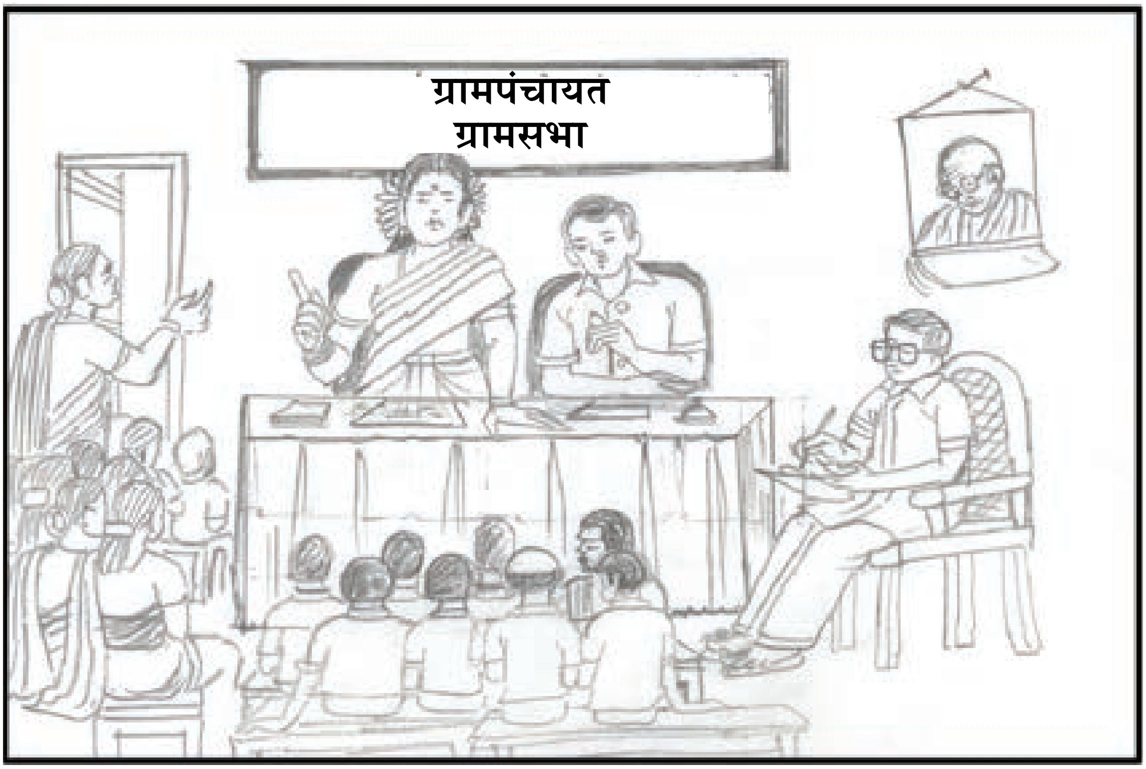

ग्रामपंचायत ग्रामसभा

1) वरील चित्रातील प्रसंग सर्वांनी पाहिला का?

2) या चित्रात आम्हांला काय दिसलेले आहे ते लिहूया.

3) वर ग्राम/वार्डसभेचे चित्र दिलेले आहे या ग्राम / वार्ड सभेच्या विषयी तुम्हांला काय विचारायचे आहे का?

4) तुमच्या गावातील ग्रामसभेमध्ये कोणकोण भाग घेतात?

5) ग्रामसभा का घेतली जाते? तेथे कोणकोणत्या विषयी चर्चा केली जाते?

कृती क्रमांक 2: आपल्या गावातील ग्राम/वार्ड सभेबाबत समजून घेऊया.

तुमच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये सभा झालेल्या ग्राम/वार्ड सभेमध्ये कोणत्या विषयांवर चर्चा झाली आणि कोणते निर्णय घेण्यात आले याची यादी करा. (पालक अथवा स्थळीय संस्थांच्या सदस्यांची मदत घ्या.

आपल्या गावातील ग्राम / वार्ड सभा अहवाल

दिनांक: ----------

सहभाग घेतलेले :

चर्चा केलेले विषय :

घेतलेले निर्णय :

कृती क्रमांक 3: बालसभेचे आयोजन करुया.

शिक्षकांच्या मदतीने बालसभेचे शाळेमध्ये आयोजन करुन पंचायत सदस्य आणि अधिकाऱ्यांच्या बरोबर संवाद साधणे. (चर्चा करणे).

माहिती असू द्या: गावातील / वार्डातील समस्यांबाबत चर्चा करुन निर्णय घेण्याचे व्यासपीठ म्हणजे 'ग्रामसभा' होय. शहरांमध्ये याला वार्डसभा म्हणतात. ग्राम / वार्ड सभेमध्ये निवडून आलेले सदस्य व त्यांच्या व्याप्तीतील मतदार सहभागी होऊन गावाच्या विकासाबाबत चर्चा करतात.

कृती क्रमांक 4: तुम्हांला किती माहिती आहे? परीक्षा घेऊ या

मुलांनो खाली दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे द्या.

1) तुझ्या घराला / गल्लीला पाण्याचा पुरवठा कोण करतात?

2) तुझ्या घराचा, गल्लीचा कचरा कोण घेऊन जातात?

---

3) तुझ्या गल्लीच्या गटारी कोण स्वच्छ करतात?

---

4) तुझ्या घरातील घरभाडे / पाणीपट्टी कोठे नेऊन भरतात?

---

5) तुम्ही कोणत्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये आहात? सांगू शकाल (ग्रामीण / शहरी).

---

6) तुमच्या स्थानिक लोकप्रतिनिधीचे नाव काय? त्यांची निवड कशी केली जाते?

कृती क्रमांक 5: खालील तक्त्याचे निरीक्षण करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थेविषयी समजून घ्या.

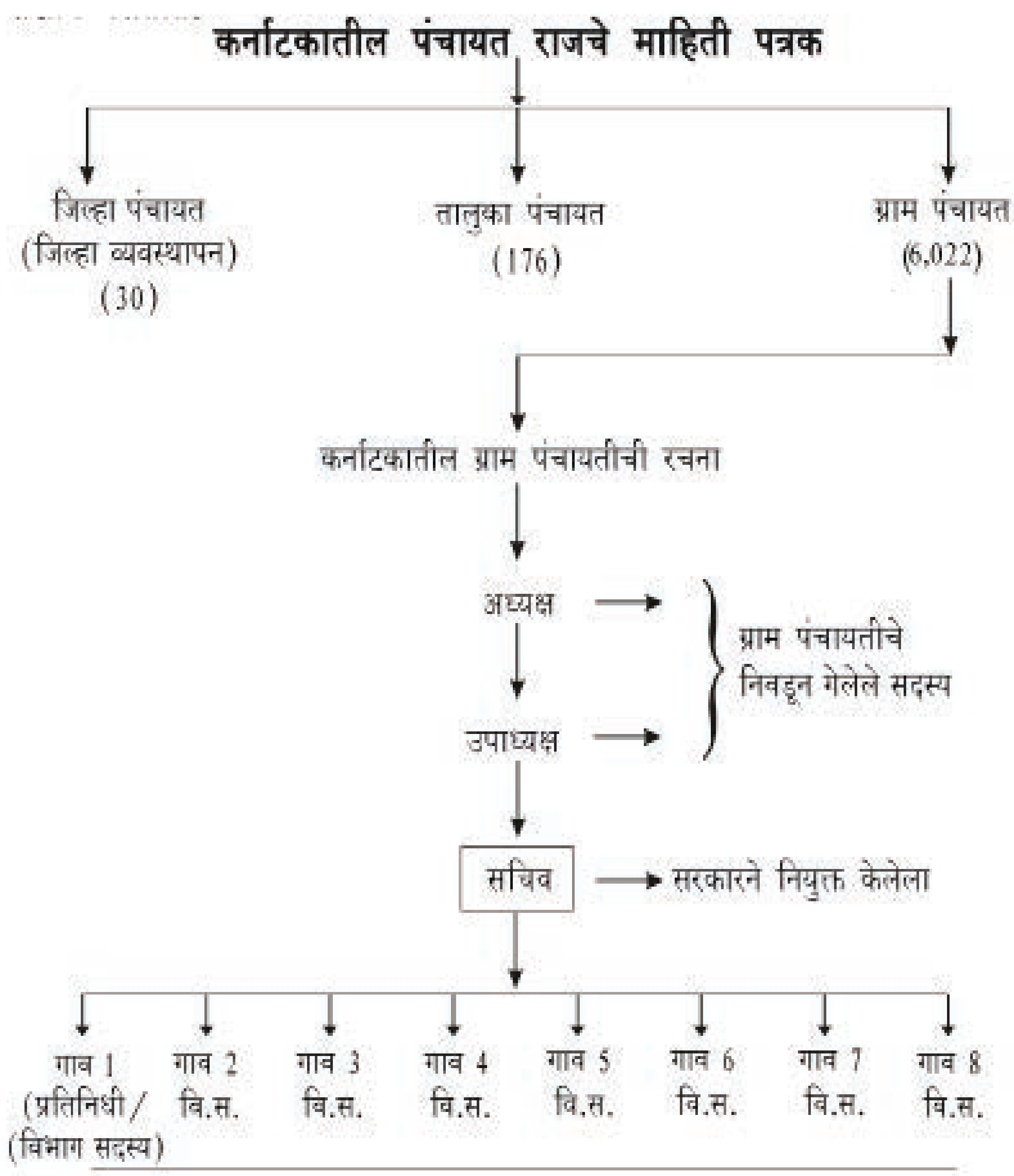

अध्ययन पत्रक - 57

कृती क्रमांक 1: आपल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेविषयी माहिती करुन घेऊया.

तुमच्या स्थानिक संस्थेच्या प्रतिनिधीला भेटून मुलाखत घेऊया आणि नंतर वर्गात चर्चा करुया.

नमस्ते सर,

1) तुमचे वय काय ?

____

____

2) तुम्ही कोणत्या उद्देशाने निवडणूक लढवली होती?

____

____

3) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकीसाठी कोणत्या पात्रता आवश्यक आहेत?

____

____

4) तुमची निवड कशी करण्यात आली?

____

____

5) तुमचा कार्यकाल किती वर्षाचा असतो?

____

____

6) तुमच्या माहितीप्रकारे गावामध्ये / वार्डामध्ये कोणकोणत्या समस्या आहेत?

____

____

7) गावाच्या विकासासाठी तुम्ही कोणते कार्य करता?

अध्ययन पत्रक - 58

कृती क्रमांक 1: तुम्हांला संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील (ग्रामपंचायत) अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सदस्य आणि कर्मचारी वर्ग यांच्या नावाची यादी करा.

1	स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे नाव व पत्ता	
2	अध्यक्ष	
3	उपाध्यक्ष	
4	सदस्य	
5	पंचायत अभिवृध्दी अधिकारी	
6	कर्मचारी वर्ग	
7	स्थायी समिती आणि त्याचे सदस्य	

कृती क्रमांक 1: आपल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाला एकवेळ भेट देऊया. तुम्ही तुमच्या जवळच्या स्थानिक संस्थेला (ग्रामपंचायत) भेट द्या आणि तेथील अधिकाऱ्याची मुलाखत घ्या.

नमस्ते सर,

1) तुमचे नाव काय?

2) तुमच्या ग्राम/पट्टण पंचायत/नगर परिषद/ नगरपालिका/ महानगरपालिका मधून मुलांना कोणकोणत्या सुविधा पूरवितात?

3) तुम्ही तुमच्या ग्राम/पट्टण पंचायत/नगर परिषद/ नगरपालिका/ महानगरपालिका मधून लोकांना कोणकोणत्या सुविधा पूरवितात?

अध्ययन पत्रक - 59

कृती क्रमांक 1: खालील प्रश्नांची उत्तरे देऊया.

1) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सदस्याची निवड कोण करतात?

अ) 18 वर्षावरील
इ) गावातील प्रमुख
आ) सरकार नेमणूक करतात
ई) अधिकारी

2) स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा सदस्य होण्यासाठी कोणती पात्रता असावी लागते?

अ) 21 वर्ष पूर्ण झालेले असावे लागते.
इ) गुन्हेगार असला पाहिजे.
आ) 18 वर्ष पूर्ण झालेले असावे.
ई) विदेशी नागरीक असावा.

3) स्थानिक स्वराज्य संस्थेची कार्ये लिहा.

4) स्थानिक स्वराज्य संस्थेशी संबंधित विधाने दिलेली आहेत ती चूक की बरोबर ओळखून लिहा.

1) ग्रामसभेचे अध्यक्ष पद हे ग्रामपंचायतीचे अध्यक्ष निभावतात. ( )

2) ग्रामपंचायतीच्या पंचायत विकास अधिकाऱ्याची निवड मतदार करतात. ( )

3) ग्राम सभेमध्ये फक्त निवडून आलेले सदस्य भाग घेतात. ( )

4) ग्राम पंचायतींना घरफाळा आणि पाणीपट्टी आकारण्याचा अधिकार आहे. ( )

5) गावाची स्वच्छता राखणे हे ग्रामपंचायतीचे कार्य नाही. ( )

6) स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये असणाऱ्या ग्रंथालयाचा आपण उपयोग करुन घेऊ शकतो. ( )

7) सरकारच्या सुविधा लोकांपर्यंत पोहचवणे ही ग्रामपंचायतीची जबाबदारी आहे. ( )

अध्ययन पत्रक - 60

कृती क्रमांक 1: तालुका पंचायत आणि जिल्हा पंचायत यांच्या कार्याची यादी करुया.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी केलेल्या विकास कामाबद्दल वृत्तपत्रांतून आलेल्या अहवालांचा संग्रह करा शिक्षकाच्या सहकार्याने वर्गामध्ये तालुका पंचायत आणि जिल्हा पंचायतीच्या कार्याची चर्चा करुन यादी करुया.

तालुका पंचायतीची कार्ये	जिल्हा पंचायतीची कार्ये

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

भाग - 4

व्यवहार अध्ययन

अध्ययनांश - 19

आपल्या जीवनात बँकांची भूमिका

अध्ययन निष्पत्ती 19 - दैनंदिन जीवनात बँकांच्या व्यवहाराची माहिति घ्याल. (ठेव ठेवणे, कर्ज घेणे, खाते उघडणे इत्यादी.)

अध्ययन पत्रक - 61

कृती क्रमांक 1: तुम्ही तुमच्या शिक्षकांच्या मदतीने जवळच्या बँकेला भेट द्या, तेथील अधिकाऱ्यांशी संपर्कसाधून बॅकेच्या कार्याची यादी तयार करुन आणा. आणि खालील विषयांबद्दल तुम्ही जे समजूण घेतला आहात ते लिहा.

1) बचत खाते

____

____

2) आवर्ती ठेव खाते (रिकरिंग ठेव खाते)

____

____

3) चालू खाते

____

____

4) मुदत ठेव खाते

____

____

5) चेक

____

____

6) डि डि (डिमांड ड्राफ्ट)

____

____

अध्ययन पत्रक - 62

कृती क्रमांक 1: खाली दिलेल्या चित्र नमुन्यांचे निरिक्षण करुन लिहा. त्यांच्या डाव्या बाजूला संक्षिप्त माहिती सांगा.

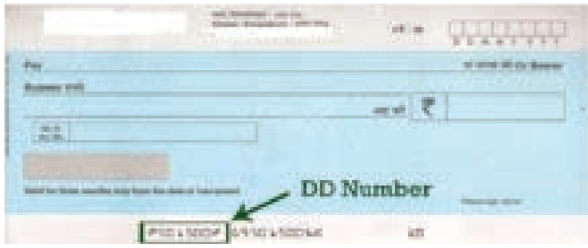

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

भाग - 5

अर्थशास्त्र

अध्ययनांश - 20

अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा परिचय

अध्ययन निष्पत्ती - भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रे जाणून घेतील आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये त्या क्षेत्रांच्या वाटणीचे विश्लेषण करतील.

मुलांनो, आपणाला जगण्यासाठी आहार, हवा, पाणी हे अत्यावश्यक आहेत. यामधील हवा आणि पाणी हे निसर्गाकडून मिळते पण आहार मात्र स्वतःला शोधावे लागते. प्राप्त करुन मग ते खावावा लागतो. मानव आपल्या प्रारंभिक जीवनामध्ये कंदमुळे, रताळी खाऊन जीवन जगत होता पण आज आपण 21 व्या शतकामध्ये आहोत, काही हिरव्या भाज्या आणि फळे सोडला तर बाकी सर्व काही सहजपणे आपणाला प्राप्त होत असले तरी त्या सर्व वस्तू अनेक ठिकाणे, गावे फिरुन शेवटी आपणाला येऊन पोहचतात आणि या सर्व वस्तू पोहचविण्यास अनेक लोक कष्ट घेत असतात एक वस्तू आज आपल्या हातामध्ये प्राप्त होण्यासाठी (धान्य) शेतामध्ये बी पेरणे, खत घालणे, मशागत करणे, कापणी करणे,मळणी करणे व ते बाजारात विकणे, दलालामार्फत, व्यापाऱ्यांच्यामार्फत अथवा उद्योगधंद्याच्या व्दारे अनेक प्रक्रिया करुन ते पोहचते. अरे बापरे! जमिनीतून आपल्या हातामध्ये पोहचण्यासाठी किती लोक श्रम घेतात?

वरील विविध कृती तीन क्षेत्रांमध्ये म्हणजे प्राथमिक, व्दितीयक आणि तृतीयक क्षेत्रामध्ये विभागणी (वर्गीकरण) करण्यात आली आहेत त्यांची सविस्तरपणे चर्चा करुया.

प्राथमिक क्षेत्रः प्राथमिक क्षेत्रामध्ये निसर्गावर आधारित उपक्रम म्हणजे शेती, रेशीमशेती, बागकाम शास्त्र, पशुपालन, कुक्कुटपालन, मासेमारी, फूलशेती इत्यादी कृषिपूरक उपक्रम असतात.

महत्वः प्राथमिक क्षेत्रामध्ये शेती हा प्रमुख उपक्रम असून याला राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्वाचे स्थान आहे आजही शेतीला 'देशाचा पाठीचा कणा' असे संबोधण्यात येते. शेतीमुळे अधिक लोकांना काम मिळते व सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा होतो. विविध उद्योगधंद्याना कच्चा माल पूरविला जातो सेवांच्या विकासामध्ये शेतीचा अतिशय मोलाचा वाटा आहे.

व्दितीयक क्षेत्रः व्दितीयक क्षेत्राला उत्पादक क्षेत्र असे म्हणतात. कच्चा मालाचे पक्या मालात रुपांतर यामध्ये केले जाते सामान्यपणे व्दितीयक क्षेत्रात बांधकाम निर्मीती व विद्युत निर्मीती इत्यादीसह उद्योगधंद्याचाही समावेश होतो. उद्योगधंद्यातील उपक्रम प्रभावी व महत्वाचे ठरले आहेत.

महत्व : स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्व वाढत आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 1/3 इतका वाटा उद्योगधंद्याचा असतो. पायाभूत सुविधा म्हणजे वाहतुक, इंधन व संपर्क साधने यामुळे औद्योगिक क्षेत्र सक्षम बनले आहे. आपण दैनंदिन वापरत असलेल्या विविध वस्तू मुबलक प्रमाणात उत्पादन करण्याचे काम उद्योगधंदे करीत आहेत.

तृतीयक क्षेत्र : तृतीयक क्षेत्राला 'सेवा क्षेत्र' असेही म्हणतात हे क्षेत्र भारतासह संपूर्ण जगामध्ये तीव्र गतीने वाढत आहे तुमच्या सभोवताली असणारे विविध दुकाने, दूरध्वनी सेवा, शैक्षणिक संस्था, दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, हॉटेल्स, वित्तसंस्था आणि बँका, प्रशिक्षण व सल्ला केंद्रे आणि सामाजिक सेवा संस्था इत्यादींकडे पाहून तुम्हांला नवल वाटत असेल या सर्व सेवांमुळेच तर तुमचे जीवन आरामदायक व मौल्यवान होत आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात सेवा क्षेत्राची अत्याधिक देणगी आहे (शे. 59 टक्के) व त्यांनी 28 टक्के लोकांना उद्योगाच्या संधी प्राप्त करुन दिल्या आहेत हे क्षेत्र विदेशी भांडवल मिळविण्यात व निर्यातीच्या उत्पन्नात अग्रेसर आहे.

अध्ययन पत्रक - 63

कृती क्रमांक 1: खाली दिलेल्या कोष्टकामध्ये अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रांमध्ये समाविष्ट असलेल्या उपक्रमांची नावे लिहा.

अ.क्र.	प्राथमिक क्षेत्र	व्दितीयक क्षेत्र	तृतीयक क्षेत्र

कृती क्रमांक 2: मुलांनो, आता आम्ही तुम्हांला काही वस्तूंची यादी देत आहोत त्या वस्तू तूमच्या पर्यंत कशा प्रकारे पोहचतात तसेच त्या तुमच्यापर्यंत पोहचवण्यासाठी कोणकोण कार्य (काम) करतात ते तुम्ही सांगू शकाल?

अ.क्र.	वस्तू	
1	कांदा	
2	मोबाईल फोन	
3	तांदूळ	
4	गुळ	
5	खाद्यतेल	

कृती क्रमांक 3: तुमच्या घराजवळील किंवा आजुबाजूला असणाऱ्या शेतकऱ्याची भेट घ्या किंवा एखाद्या उद्योगाला भेट देऊन तेथे वस्तूचे उत्पादन आणि विक्री कशी केली जाते याबद्दल समजून घेऊया.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

अध्ययनांश - 21

स्व सहाय्य संघ

अध्ययन निष्पत्ती 21 - स्व सहाय्य संघाचे महत्व जाणून घ्याल.

मनुष्य हा संघजीवी प्राणी आहे आपल्या आजुबाजूला राहणाऱ्यांच्या बरोबर सहकार्याची आणि बंधुत्वाची मनोभावना ठेवून राहिले पाहिजे. एकमेकांना संकटाच्यावेळी मदत करत जीवन जगले पाहिजे. सोबत समाजाचा विकाससुध्दा साध्य केला पाहिजे. आपण समाजामध्ये एकाकी जीवन जगतो असे म्हटला तर ते साध्य नाही यासाठी परस्पर सहकार्याची अत्यंत गरज आहे. संकट आल्यावर सरकार असो अथवा वैयक्तिक सर्वांना आर्थिक मदत पूरविणे साध्य होणार नाही. त्यासाठी आपल्या आजूबाजूला राहणाऱ्या लोकांनी एकत्र येऊन स्व-सहाय्य संघाची स्थापना करुन व्यापार किंवा स्वतःचा उद्योग स्थापन करुन आपणाला आपणच आर्थिक स्वावलंबी बनविले पाहिजे. अशा संघटनांना अनेक बँका कमी व्याजदराने कर्ज पूरवठा करत आहेत. तर चला आपण आजूबाजूला असणाऱ्या स्व-सहाय्य संघटनांना स्वतः भेटी देऊन माहिती मिळवूया.

अध्ययन पत्रक - 64

कृती क्रमांक 1: तुमच्या गावामध्ये स्वतःच्या विकासासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या महिला स्व-सहाय्य संघटनाबद्दल माहिती समजून घेऊन त्यांची यादी करा.

कृती क्रमांक 2: तुम्ही तुमच्या गांवातील महिला स्व-सहाय्य संघांची यादी केला आहात त्यातील कोणत्याही एका महिला स्वसहाय्य संघाला भेट देऊन त्यांची कार्ये आणि जबाबदाऱ्याबद्दल माहिती समजून घेऊन लिहा.

मुलांनो, तुम्ही सर्वांनी स्वसहाय्य संघाबद्दल माहिती मिळविला आहात ते काय करतात याच्याबद्दल तुम्हाला माहिती आहे आणि जबाबदाऱ्या तर तुम्ही आता त्याच्याबद्द ल एका कथेची रचना करुन शाळेच्या माध्यमातून मा. कार्यदर्शी, सहकार खाते, कर्नाटक सरकार यांना पाठवूया.

माझे अध्ययन असे झाले आहे (टिक ✓ करा)				
शिकविलेल्या अध्ययनांशा-बद्दल (खाली लिहा).	मला माहित आहे.	मला समजले आहे.	समजलेल्या घटकांची माझ्या वर्गमित्रासोबत चर्चा करतो.	संपूर्णपणे आत्मसात करतो.

मला शिक्षकांनी दिलेला अभिप्राय

शिक्षकांची सही

NOTES SHEET

NOTES SHEET